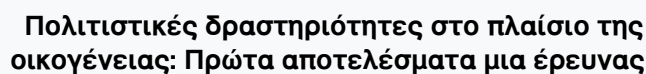

Vol 39 (1980)

39-40

Γρηγόρης Γκιζέλης, Ιωάννης Μυριζάκης, Ολυμπία
Πασσά-Γαρδίκη, Αφροδίτη Τεπέρογλου

doi: [10.12681/grsr.546](https://doi.org/10.12681/grsr.546)

Copyright © 1980, Γρηγόρης Γκιζέλης, Ιωάννης Μυριζάκης, Ολυμπία
Πασσά-Γαρδίκη, Αφροδίτη Τεπερογλου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](#).

To cite this article:

Γκιζέλης Γ., Μυριζάκης Ι., Πασσά-Γαρδίκη Ο., & Τεπέρογλου Α. (1980). Πολιτιστικές δραστηριότητες στο πλαίσιο της οικογένειας: Πρώτα αποτελέσματα μια έρευνας. *The Greek Review of Social Research*, 39, 198-220.
<https://doi.org/10.12681/qrsr.546>

**πολιτιστικές
δραστηριότητες
στό πλαίσιο
της οικόγενειας**

πρώτα αποτελέσματα μιās έρευνας

ΜΕΛΗ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗΣ ΟΜΑΔΑΣ

Γρηγόρης Γκιζέλης

Ph. D., υπεύθυνος - συντονιστής

Ιωάννης Μυριζάκης

Dr. rer. pol.

Όλυμπία Πασσά-Γαρδίκη

Πτυχιούχος Φιλοσοφικής Σχολής

Άφροδίτη Τεπέρογλου

Dr. rer. pol.

Τό 1976, τό European Coordination Center for Social Science Documentation, γνωστό ως Vienna Center, έθεσε σέ έφαρμογή ένα έρευνητικό πρόγραμμα μέ θέμα τήν «κατανάλωση» τών διαφόρων μορφών τού πολιτισμικού συστήματος στίς σύγχρονες κοινωνίες. Οί άντικειμενικοί σκοποί καί ό τίτλος αὐτοῦ τού έρευνητικού προγράμματος καθορίστηκαν προσωρινά από τούς έπιστήμονες, αντιπροσώπους δέκα τεσσάρων ευρωπαϊκῶν χωρῶν τῆς Δύσεως καί τῆς Ἀνατολῆς, στήν πρώτη συνάντησή τους πού πραγματοποιήθηκε τόν Ἀπρίλιο τού 1976 στή Μόσχα.

Οί τελικοί στόχοι καί ἡ μεθοδολογία τῆς έρευνας όριστικοποιήθηκαν στίς συναντήσεις πού έγιναν σέ διάφορες χώρες, οί όποίες συμμετείχαν στό έρευνητικό πρόγραμμα. Τήν Ἑλλάδα αντιπροσώπευσε σ' αὐτές τίς συναντήσεις ό καθηγητής Βασίλης Φίλιας, ό όποίος εξέλεξε συνδιευθυντής τῆς έρευνας μαζί μέ τόν Σοβιετικό Jurí Agutunjan, τόν Γάλλο Jean Cuise-nier καί τόν Ούγγρο Ivan Vitányi. Πρέπει νά σημειωθεῖ ότι γιά διάφορους λόγους παρέμειναν ὡς τό στάδιο τῆς διεξαγωγῆς τῆς έρευνας ἑπτά χώρες: Γαλλία, Ἑλλάδα, Ἰταλία, Ούγγαρία, Ρουμανία, Πολωνία, Σοβιετική Ἐνωση.

Στήν Ἑλλάδα, ομάδα τού Ἐθνικοῦ Κέντρου Κοινωνικῶν Ἑρευνῶν, μέ υπεύθυνο-συντονιστή τόν Γρηγόρη Γκιζέλη, Ph. D., ανέλαβε τή διεξαγωγή τῆς έρευνας αὐτῆς, τό ὅλικο τῆς όποίας συγκεντρώθηκε τόν Μάιο-Ἰούνιο 1979.*

Τά αποτελέσματα τῆς έρευνας θά έκδοθοῦν σέ δύο τόμους από τόν έκδοτικό οἶκο Pergamon Press. Στόν πρώτο, πού θά δημοσιευθεῖ τό 1981, κάθε ἔθνική ομάδα παρουσιάζει μιὰ έκθεση μέ θέμα τίς διαστάσεις: παράδοση-έκσυγχρονισμός στούς τομεῖς τών πολιτιστικῶν δραστηριοτήτων, τού ρόλου τών μελῶν τῆς οικόγενειας καί τών ἀξιών κάθε χώρας. Στόν δεύτερο τόμο συγκρίνονται τά στοιχεῖα τῆς έρευνας καί τών ἑπτά χωρῶν ἀφοῦ ὀπιστοῦν ἐπεξεργασία μέ τή μέθοδο cluster analysis.

* Οί ἀναγνώστες τῆς Ἐπιθεώρησης Κοινωνικῶν Ἑρευνῶν ἔχουν ἐνημερωθεῖ σχετικά μέ τήν έρευνα αὐτή ἀπό παλαιότερες ἀνακοινώσεις μας. Βλ. σχετικά: Βασίλης Φίλιας, «Κατανάλωση κουλτούρας μέσα στό πλαίσιο τῆς οικόγενειας κάτω ἀπό τίς συνθήκες τῆς τεχνολογικο-έπιστημονικῆς ἐπανάστασως», Ἐπιθεώρηση Κοινωνικῶν Ἑρευνῶν, τεῦχος 28, 1976, 394-398. Ἐπίσης, Γρηγόρης Γκιζέλης, «Κατανάλωση κουλτούρας μέσα στό πλαίσιο τῆς οικόγενειας κάτω ἀπό τίς συνθήκες τῆς τεχνολογικο-έπιστημονικῆς ἐπανάστασως», Ἐπιθεώρηση Κοινωνικῶν Ἑρευνῶν, τεῦχος 28, 1976, 398-400. Gregory Gizelis and Ilianna Antonacopoulou, «Cultural Activity in the Framework of the Family and Transmission of Culture», Ἐπιθεώρηση Κοινωνικῶν Ἑρευνῶν, τεῦχος 32, 1978, 153-160.

οί τελικοί στόχοι της έρευνας

Η έρευνα έχει ως γενικό στόχο να ανακαλύψει τις κατευθύνσεις και τις στάσεις που εμφανίζονται στη σφαίρα της πολιτιστικής ανάπτυξης υπό την επίδραση των επιστημονικών και τεχνολογικών εξελίξεων. Ειδικότερα, η έρευνα ενδιαφέρεται να προσδιορίσει α) το ρόλο των φορέων—που αναπτύχθηκαν ως αποτέλεσμα αυτών των επιστημονικών και τεχνολογικών εξελίξεων—στη μετάδοση των νέων πολιτισμικών τύπων και μορφών στο εθνικό και το διεθνές επίπεδο και β) το ρόλο της σύγχρονης οικογένειας ως συστήματος έλέγχου και πομπού κάποιων ποικιλιών των πολιτισμικών τύπων και μορφών.

μεθοδολογία της έρευνας

Κάθε ομάδα χρησιμοποίησε δύο μεθόδους. Με την πρώτη συγκεντρώθηκε δευτερογενές υλικό σχετικό με τους σκοπούς της έρευνας. Με τη δεύτερη, την εμπειρική, συγκεντρώθηκε νέο υλικό. Έπιπλέον, η εμπειρική έρευνα ακολούθησε δύο διαφορετικές τεχνικές: α) του δομημένου ερωτηματολογίου και β) των συνεντεύξεων σε βάθος, οι οποίες έγιναν σε σαράντα οικογένειες από το ίδιο δείγμα. Πρέπει να προστεθεί ότι χρησιμοποιήθηκαν δύο τύποι ερωτηματολογίων, ένας για τους γονείς και άλλος για τα παιδιά.

τά κριτήρια για την επιλογή του δείγματος

Κάθε έρευνητική ομάδα ήταν υποχρεωμένη να ακολουθήσει το ίδιο πλαίσιο επιλογής του δείγματος που αποτελείτο από πέντε βασικά στοιχεία:

I) Η βασική μονάδα της έρευνας ήταν η οικογένεια. Τα μέλη της, γονείς και παιδιά, έπρεπε να ζουν μαζί. Όποιοσδήποτε άλλος συγγενής ήταν δυνατόν να υπολογίζεται έφ'όσον ζούσε μαζί με την οικογένεια. Ακόμη το ζεύγος έπρεπε να ήταν νόμιμα παντρεμένο και να είχε ένα τουλάχιστον παιδί ηλικίας από 12-17 χρόνων.

II) Οι οικογένειες επελέγησαν από τρεις τύπους οικισμών: αγροτικό, ημιαστικό, αστικό.

III) Η επιλογή του δείγματος έγινε με βάση τον τομέα παραγωγής, μόνον όμως ως προς το επάγγελμα του άνδρος.

Η δομή των υπο-δειγμάτων καθορίστηκε ως εξής:

α) *αγροτικό δείγμα*: 2/3 εργαζόμενοι στον πρωτογενή τομέα και 1/3 στους άλλους τομείς παραγωγής (και η інτελλιγκέντσια).

β) *ημιαστικό δείγμα*: 1/2 εργαζόμενοι στον πρωτογενή τομέα και 1/2 στους άλλους τομείς παραγωγής (και інτελλιγκέντσια).

γ) *αστικό δείγμα*: 1/3 εργαζόμενοι στον δευτερογενή τομέα παραγωγής, 1/3 στον τριτογενή και 1/3 μέλη της інτελλιγκέντσια.

IV) Ο αριθμός των οικογενειών που έπρεπε να περιληφθούν σε κάθε υπο-δείγμα κυμαινόταν από 200 ως 600. Κάθε εθνική ομάδα ήταν ελεύθερη να καθορίσει την αναλογία. Πάντως, τα υπο-δείγματα δεν θεωρήθηκαν αντιπροσωπευτικά της χώρας.

Από κάθε οικογένεια έπρεπε να ερωτηθούν ή σύζυγος και ένα παιδί ηλικίας μεταξύ 12-17 χρόνων. Ακόμη έπρεπε να ερωτηθεί το ένα τέταρτο των ανδρών-συζύγων του συνολικού αριθμού των οικογενειών του δείγματος· και ήταν απαραίτητο να υπάρχει ισομερής αντιπροσώπευση και των δύο φύλων στο πλαίσιο του συνολικού αριθμού των παιδιών σε κάθε υπο-δείγμα. V) Για να εξασφαλιστεί διαστρωμάτωση των οικογενειών σε μία βάση τριών επιπέδων—υψηλού, μέσου και χαμηλού—αποφασίστηκε να χρησιμοποιηθούν οι μεταβλητές: εισόδημα και εκπαίδευση.

Η ελληνική ομάδα επέφερε διάφορες απαραίτητες τροποποιήσεις σ' αυτό το σχήμα της δειγματοληψίας έτσι ώστε να το κάνει πιο αντιπροσωπευτικό της ελληνικής κοινωνικής πραγματικότητας.

Χρονικοί και οικονομικοί περιορισμοί προσδιόρισαν τον αριθμό των οικογενειών που επελέγησαν, ο οποίος ανταποκρίνεται στο ελάχιστο των απαιτήσεων, δηλαδή 600 οικογένειες συνολικά. Τα ερωτηματολόγια ανήλθαν στα 1350: 600 παιδιά, 600 μητέρες και 150 πατέρες.

Ο καθορισμός των περιοχών όπου διεξήχθη η επίτοπια έρευνα έγινε, αφού ελήφθησαν υπ' όψη οι κοινωνικο-οικονομικές και γεωγραφικές ιδιαιτερότητες της χώρας.

Φυσικές ή περιβαλλοντικές διαφορές διαμορφώνουν μία πλούσια ποικιλία πολιτιστικών περιοχών σε τρόπο ώστε μία μόνο να μην είναι αρκετά αντιπροσωπευτική των εξωτερικών κοινωνικο-πολιτισμικών χαρακτηριστικών όλης της χώρας. Για να αποφευχθούν τα προβλήματα που προέρχονται απ' αυτή τη γεωγραφική ποικιλία, αποφασίστηκε να ηλεγεί το αγροτικό και ημιαστικό υπο-δείγμα από περιοχές με διαφορετικό υψόμετρο. Έτσι, όρίστηκε να γίνει η έρευνα σε τρεις περιοχές: όρεινη, πεδινή, και παραθαλάσσια.

Μιά τέτοια διακρίση ήταν επιπλέον πολύ χρήσιμη στον καταμερισμό του δείγματος του αγροτικού πληθυσμού σύμφωνα με τα επίπεδα εκπαίδευσης και εισοδήματος. Δύσκολα βρίσκει κανείς ευδιάκριτες διαφορές στο εισόδημα και την εκπαίδευση σε μία μοναδική αγροτική κοινότητα. Στην πραγματικότητα, αναγνωρίσαμε ότι ήταν πολύ δύσκολο να κατανεμηθούν οι οικογένειες ενός χωριού σε τρεις κατηγορίες, χαμηλή, μεσαία, υψηλή, αντίστοιχα προς το εισόδημα τους, επειδή αυτό απαιτούσε προέκταση. Έκτος αυτού, λόγω έλλειψης χρόνου και χρημάτων, η έρευνα αυτή μπορούσε να έχει αμφίβολα αποτελέσματα για πολύ φανερούς λόγους:

α) Οι άνθρωποι είτε άρνούνται να αποκαλύψουν το εισόδημά τους σε άγνωστα πρόσωπα, κυρίως συνε-

τευκτές πού δημιουργοῦν πάντοτε τήν ὑπόψια ὅτι εἶναι κρατικοί ὑπάλληλοι, εἴτε δέν γνωρίζουν πραγματικά τὸ ἀκριβές ποσό, εἰδικά οἱ γυναῖκες πού ἦσαν οἱ κύριοι πληροφοριογῆτες σ' αὐτὴ τὴν ἔρευνα. β) Οἱ Ἕλληνες ἀγρότες δέν εἶναι ὑποχρεωμένοι νά δηλώσουν τὸ εἰσόδημά τους στὴν ἐφορία· ἐπομένως δέν εἶναι ἐτοιμοὶ νά ἀπαντήσουν σὲ ἀνάλογες ἐρωτήσεις.

Τὰ συγκεκριμένα χωριά καὶ οἱ πόλεις καθορίστηκαν σύμφωνα μὲ τὰ ἀκόλουθα κριτήρια:

I) Μία περιοχή χαρακτηρίζεται ὡς ὀρεινὴ, ἂν τὸ ὕψόμετρό της εἶναι τουλάχιστον 500 μέτρα πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας.

II) Λόγω τοῦ σημαντικοῦ ρόλου πού παίζουν τὰ νησιά στὸ σχηματισμὸ τῆς γεωφυσικῆς φυσιογνωμίας τῆς Ἑλλάδας, τὸ δεῖγμα τῆς παράλιας περιοχῆς ἐλήφθη ἀπὸ τὴν Κρήτη.

III) Στὴν ἀρχὴ ἀποκλείστηκαν τὰ χωριά μὲ σχετικὰ ὑψηλὸ τουρισμὸ, ἀφοῦ ὁ τουρισμὸς ἀποτελεῖ παράγοντα πού ἀσκεῖ μεγάλῃ ἐπίδραση καὶ ἀλλοιώνει τὸ πολιτισμικὸ σύστημα στὸν τόπο στὸν ὁποῖο «εἰσβάλλει». Παρ' ὅλα αὐτὰ, ἡ ἀρχικὴ ἀπόφαση ἄλλαξε, ἐπειδὴ ἔγινε κατανοητὸ ὅτι δέν ἦταν δυνατόν νά ἀγνοηθεῖ μιά τόσο σημαντικὴ πλευρὰ τῆς σύγχρονης ἐλληνικῆς πραγματικότητας.

IV) Χιονισμένα βουνά, σχετικὰ φτωχὰ ὀρεινὰ μέρη, καλὺτερα ἀρδευόμενα λιβάδια εἶναι μερικοὶ ἀπὸ τοὺς φυσιογραφικοὺς παράγοντες πού ἐπηρεάζουν τὸ εἶδος τὸν πῶς σημαντικῶν προϊόντων καὶ διαφοροποιοῦν τὸν τρόπο ζωῆς τῶν ἀνθρώπων. Π.χ., αὐτοὶ πού μαζεύουν τὶς ἐλιές ἀπαντοῦν λιγότερο χρόνο στὰ χωράφια τους ἀπὸ ὅσο οἱ γεωργοὶ ἢ οἱ κτηνοτρόφοι, πού ἀσχολοῦνται μὲ τὴν καλλιέργεια διαφόρων φυτῶν. Ἐπομένως, ἔχουν περισσότερο χρόνο γιὰ νά τὸν ἀφιερώσουν σὲ κοινωνικο-πολιτιστικὲς δραστηριότητες ἢ σὲ μιά δευτέρη ἐργασία στὸ δευτερογενὲ ἢ τριτογενὲ τομέα. Μποροῦμε νά υποθέσουμε ὅτι ὅσοι παράγουν ἐλιές εἶναι περισσότερο πρόθυμοι νά δεχθοῦν πολιτιστικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀλλαγές ἀπὸ ἄλλους παραγωγούς ἀγροτικῶν προϊόντων.

Τὸ ἀγροτικὸ δεῖγμα ἐλήφθη ἀπὸ περιοχές ὅπου καλλιερгоῦνται ὁρισμένα βασικὰ προϊόντα γιὰ τὴν ἐλληνικὴ γεωργικὴ οἰκονομία, καθὼς ἐπίσης ἀπὸ δασώδεις περιοχές, ὑπὸ ὁποῖες λόφω καὶ παραθαλάσσια μέρη, ὅπου οἱ κάτοικοι ἀσχολοῦνται μὲ τὴν κτηνοτροφία, τὴν ὑλοτομία ἢ τὴν ἁλιεία.

V) Λόγω τῆς γνωστῆς μαζικῆς ἐξόδου τοῦ ἐλληνικοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ πρὸς τὶς πόλεις ἀπὸ τὸ 1950, ἀποφασίστηκε νά ληφθεῖ τὸ δεῖγμα ἀπὸ χωριά μὲ μικρές σχετικὰ ἀπώλειες σὲ ἀνθρώπινον δυναμικὸ. Ἐπιπλέον, ἀποφασίστηκε νά βρισκονται τὰ χωριά αὐτὰ κοντὰ σὲ μιά κοινόπολη πού νά ἀνταποκρίνεται στὰ κριτήρια πού ἐτέθησαν γιὰ τὶς ἡμιαστικές κοινότητες.

Ἡ ἔθνικὴ Στατιστικὴ Ὑπηρεσία υἱοθετεῖ τὸν ὁρο «ἡμιαστικός», πού τὸν θεωρεῖ ἰσότιμο μὲ τὸν ὁρο «μεταβατικός», γιὰ πόλεις μὲ πληθυσμὸ 2.000-9.999 κα-

τοίκους, καὶ χρησιμοποιεῖ τὸν ὁρο «ἀστικός» γιὰ τὶς πόλεις μὲ πληθυσμὸ περισσότερο ἀπὸ 10.000 κατοίκους.

Τὰ κριτήρια γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν περιοχῶν πού βρισκονται σὲ μεταβατικὸ στάδιο ἀναπτύξεως εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

α) Ἡ ἑκατοστιαία ἀναλογία τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ στὸν πρωτογενὲ τομέα ἔπρεπε νά εἶναι μετὰ 40-50% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ.

β) Μερικὰ ἐργοστάσια ἢ βιοτεχνίες ἔπρεπε νά ὑπάρχουν στὴ γύρω περιοχή.

γ) Ὁ πληθυσμὸς ἔπρεπε νά αὐξάνεται. Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι, στὸ 1971, 11,6% τοῦ συνολικοῦ ἐλληνικοῦ πληθυσμοῦ ζοῦσε σὲ ἡμιαστικές περιοχές καὶ κατὰ τὴ μεταπολεμικὴ περίοδο, ἐξελίσσεται μὲ ρυθμὸ κάτω τὸν φυσιολογικόν.

Ὑπάρχει φανερὴ σύγκρουση μεταξὺ τῶν κριτηρίων α καὶ γ ἐφόσον πόλεις μὲ πολὺ ὑψηλὴ ἀναλογία τῶν κατοίκων τους στὸν πρωτογενὲ τομέα, ἔχουν κατὰ κανόνα μειωνόμενο πληθυσμὸ. Περιπτώσεις ὅπου τὰ κριτήρια α καὶ γ συνυπάρχουν εἶναι σπάνιες, τουλάχιστον στὴν Ἑλλάδα.

Ἀπὸ τὶς ἐλληνικὲς πόλεις πού ὑπερβαίνουν τοὺς 10.000 κατοίκους, τέσσερις μόνο παρουσίαζαν τὶς συνθήκες πού ἀπαιτοῦσαν οἱ ὁδηγίες γιὰ τὴ δομὴ τῶν ἐπαγγελμάτων. Ἐνα δεῖγμα ἀπ' αὐτὲς τὶς τέσσερις πόλεις δέν θά ἦταν δυνατόν νά κανένα τρόπο νά θεωρηθεῖ ἀντιπροσωπευτικὸ τῶν περιοχῶν πού βρίσκονται σὲ μεταβατικὸ στάδιο στὴν Ἑλλάδα. Γιὰ νά ὑπερνηκθεῖ αὐτὴ ἡ δυσχέρεια τὸ δεῖγμα ἐλήφθη ἀπὸ πόλεις μὲ πληθυσμὸ πού κυμαίνεται μεταξὺ 2.000 καὶ 9.999. Μία πόλη ἦταν ἀπαραίτητο νά ἔχει ὁρισμένα χαρακτηριστικὰ πού νά προσιδιάζουν στὴν εὐρύτερη περιοχή στὴν ὁποία ἐντάσσεται.

Πρόβλημα ἀνέκυψε ὅταν ἔγινε προσπάθεια νά ληφθεῖ τὸ ἡμιαστικὸ δεῖγμα ἀπὸ ὀρεινὲς περιοχές κι αὐτὸ ἐπειδὴ οἱ ὀρεινὲς πόλεις ἔχουν σχετικὰ μικρὴ ἀναλογία ἐργαζομένων στὸν πρωτογενὲ τομέα, καὶ ἐπειδὴ πολὺ λίγοι γεωργοὶ μποροῦν νά ἐπιβιώσουν σ' αὐτὲς τὶς περιοχές, ἐνῶ ὑλοτόμοι καὶ βοσκοὶ δέν τὸ βρίσκουν βολικὸ νά εἶναι ἐγκατεστημένοι σὲ ἀστικὸ περιβάλλον.

Ἐνὸ τὸ ἀγροτικὸ δεῖγμα καὶ τὸ ἡμιαστικὸ ἐλήφθησαν ἀπὸ τρεῖς διαφορετικὲς περιοχές, τὸ ἀστικὸ ἐπελέγη ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1971, ἡ πρωτεύουσα ἀντιπροσωπεύει κατὰ λιγότερο ἀπὸ τὸ ἓνα τρίτο τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας. Τὸ 1971, 53,2% τῶν Ἑλλήνων ζοῦσε σὲ πόλεις. Ἀπὸ τότε ὁ ἀριθμὸς ἔχει αὐξηθεῖ σημαντικά. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἂν περιοριστοῦμε στὰ στοιχεῖα τοῦ 1971, ἡ Μείζων Περιοχὴ Ἀθηνῶν ἀντιπροσωπεύει τὸ 54% τοῦ συνόλου τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ. Ἀπὸ μιά πόλιν μέσου μεγέθους λείπουν τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς Ἀθῆνας, ἡ ὁποία ἀντανάκλᾳ τὴν ἐλληνικὴ ἀστικὴ πραγματικότητα μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια.

διασπορά των δειγμάτων

Τό αγροτικό δείγμα κατανεμήθηκε σε τρεις ζώνες, ως εξής: 80 οικογένειες από μία πεδινή περιοχή, 60 από μία όρεινη και 60 από μία παραθαλάσσια. Συγκεκριμένα, στην πεδινή περιοχή τό υπο-δείγμα ελήφθη από τρία χωριά του Θεσσαλικού κάμπου. Αυτά ήσαν ή Χάλκη, οι Νέες Καρυές και τό Ζάππειο. Στην όρεινή τό υπο-δείγμα ελήφθη από τό Λιδωρίκι και τά γύρω χωριά. Τέλος, στην παραθαλάσσια περιοχή, τό υπο-δείγμα ελήφθη από τό χωριό Παλιοχώρα και Κάνδανο του νομού Χανίων. Τό ήμιαστικό δείγμα ελήφθη από τις πόλεις Φάρσαλα, Καρπενήσι και Κίσσαμο σε αριθμούς οικογενειών 80, 60 και 60 αντίστοιχα. Τέλος, οι 200 οικογένειες του αστικού δείγματος επελέγησαν από την 'Αθήνα και τους γύρω δήμους, αφού ελήφθησαν ύπ' όψη οι περιοχές με περισσότερο άνεπτυγμένο τον έναν ή τον άλλο τομέα παραγωγής.

Τό άρθρο αυτό καλύπτει ένα μέρος μόνο του ύλικου πού συγκεντρώθηκε από τό δομημένο έρωτηματολόγιο και τίς συνεντεύξεις σε βάθος. Δεδομένου ότι λεπτομερείς αναλύσεις παρουσιάζονται στίς εργασίες πού θά εμφανιστούν στους δύο τόμους πού αναφέραμε, έδω περιοριζόμαστε στην ανάλυση των άπλων κατανομών των έρωτηματολογίων στα όποια απάντησαν οι μητέρες και τά παιδιά κατά κοινό λόγο. Τό δείγμα των πατέρων, μικρό άλλωστε, βοηθητικά έχει ληφθεί και παρουσιάζεται.

α. χαρακτηριστικά των οικογενειών του δείγματος

Γιά νά κατανοηθεί ή πολιτισμική συμπεριφορά των μελών των οικογενειών του δείγματος θά παρουσιαστούν μερικά χαρακτηριστικά στοιχεία τους.

1. Οικονομικά χαρακτηριστικά

Η οικονομική κατάσταση των οικογενειών του δείγματος θά βασιστεί στα χαρακτηριστικά: κατοικία, ιδιωτικό αυτοκίνητο και οικιακός εξοπλισμός.

1. 1. Κατοικία

Από έρευνες γιά την κατοικία έχει άποδειχθεί ότι οι Έλληνες, άνεξάρτητα από κοινωνική τάξη, προτιμούν νά έχουν ιδιόκτητη κατοικία (90-95%).¹

Επίσης, από την άπογραφή του 1971 φαίνεται ότι τό 70% του συνόλου των νοικοκυριών της χώρας βρίσκεται υπό καθεστώς ιδιοκατοικίσεως, τό 25,5% υπό καθεστώς ένοικιάσεως και τό 4,5% με άλλο τρόπο.² Έξ άλλου, τό μεγαλύτερο ποσοστό των οικογε-

νειών της έρευνας ιδιοκατοικούν (άγροτικό 89,5%, ήμιαστικό 85%, αστικό 76,5%). Όπως φαίνεται από τά στοιχεία πού παραθέσαμε, τά ποσοστά της ιδιοκατοικίσεως στην έρευνά μας πλησιάζουν τά αντίστοιχα της άπογραφής του 1971.

Η σημειούμενη μικρή σχετικά απόκλιση δικαιολογείται, άν ληφθεί ύπ' όψη ότι: α) τά στοιχεία της έρευνάς μας συγκεντρώθηκαν τό 1979, και είναι φυσικό νά έχει αύξηθεί τό ποσοστό της ιδιοκατοικίσεως στο χρονικό διάστημα πού διανύθηκε από την άπογραφή του 1971· β) τό δείγμα της έρευνάς μας είναι άντιπροσωπευτικό μιάς κατηγορίας οικογενειών σε πλήρη άκμή και ανάπτυξη, ή όποια παρουσιάζει μεγαλύτερο ποσοστό ιδιοκατοικίσεως σε σχέση προς άλλες κατηγορίες.

1. 2. Κατοχή αυτοκινήτου

Στό θέμα της κατοχής αυτοκινήτου διαπιστώνεται ότι υπάρχει μεγάλη διαφορά ανάμεσα στα διάφορα υπο-δείγματα. Συγκεκριμένα, τό μεγαλύτερο ποσοστό κατόχων αυτοκινήτου συναντάται στο αστικό δείγμα με 61,5% σε αντίθεση με τό ήμιαστικό (40%) και με τό άγροτικό (35,5%). Σύμφωνα με στοιχεία της ΕΣΥΕ, στην περιοχή της Τέως Διοικήσεως Πρωτεύουσας, και μεταξύ των ετών 1968 και 1978, υπάρχει μιά αύξηση 286,6% στο σύνολο των έπιβατηγών αυτοκινήτων (τό 1968 υπήρχαν 111.354 και τό 1978 430.670 έπιβατηγά αυτοκίνητα).

1. 3. Οικιακός εξοπλισμός

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Οικιακός εξοπλισμός

Έργα κοινοτικής ύποδομής	Δείγματα		
	Άγροτικό	Ήμιαστικό	Άστικό
Άποχευτικό σύστημα	82,5	89,0	99,5
Τρεχούμενο νερό	95,5	95,5	100,0
Θερμοσίφωνας	35,0	55,0	95,5
Ήλεκτρικό ρεύμα	98,5	99,0	100,0
Γκάζι	73,0	37,5	11,0
Κεντρική θέρμανση	1,5	8,5	65,0

Ό Πίνακας 1 περιέχει πληροφορίες γιά τόν κοινοτικό και κυρίως γιά τόν οικιακό εξοπλισμό των νοικοκυριών της έρευνας.

Ό κοινοτικός εξοπλισμός ποικίλλει στίς διάφορες περιοχές της έρευνας. Διαπιστώνεται ότι τό τρεχούμενο νερό και τό ήλεκτρικό ρεύμα υπάρχουν σχεδόν παντού με ποσοστό πάνω από 95%. Αίσθητή διαφορά μεταξύ των δειγμάτων της έρευνας συναντάται στην κεντρική θέρμανση (1,5% στο άγροτικό, 8,5% στο ήμιαστικό και 65% στο αστικό δείγμα). Αναφορικά

1. Ευστάθιος Σωρόκος, 'Η κατοικία στην Ελλάδα (συνοπτική έκθεση). ΕΚΚΕ, Αθήνα 1977, σ. 16.

2. Πρόγραμμα ανάπτυξης 1976-80, Κατοικία, Έκθεση Όμάδας Κατοικίας, ΚΕΠΕ, Αθήνα 1976, σ. 80.

μέ το άποχετευτικό σύστημα, οι διαφορές μεταξύ των ύπο-δείγμάτων δέν είναι τόσο μεγάλες (82,5% στο άγροτικό, 89% στο ήμιαστικό και 99,5% στο άστικό).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Οικιακός εξοπλισμός-Άνείσεις

	Δείγματα		
	Άγροτικό	Ήμιαστικό	Άστικό
Άποχωρητήριο	59,0	80,0	99,0
Λουτρό	38,0	66,5	98,0
Τηλέφωνο	45,0	59,0	94,0
Ήλεκτρικό ψυγείο	93,5	96,0	100,0
Πλυντήριο πιάτων	2,0	1,0	19,5
Πλυντήριο ρούχων	32,5	47,5	89,0
Ήλεκτρική σκούπα	4,0	8,0	56,0
Στεγνωτήριο ρούχων	—	0,5	5,0
Τηλεόραση	83,0	88,5	96,0
Ραδιόφωνο	89,0	90,5	96,0
Πικάπ	20,0	21,5	67,5
Μαγνητόφωνο/κασετόφωνο	58,0	63,0	86,0
Ήλεκτρική ξυριστική μηχανή	10,0	12,5	45,0
Σεσουάρ	33,5	38,5	77,5

Στόν Πίνακα 2 φαίνεται ότι, από τά είδη πού κατατάσσονται στην κατηγορία των πολιτιστικών αγαθών, ή τηλεόραση και τό ραδιόφωνο παρουσιάζουν μεγάλη ποσοστά κατόχων ανεξάρτητα από τά ύπο-δείγματα. Ειδικότερα μάλιστα στην άστική περιοχή, είναι αξιοπρόσεκτα τά ποσοστά όσων έχουν περισσότερες από μία τηλεοράσεις ή ραδιόφωνα (12% και 20,5% αντίστοιχα). Ή εικόνα αυτή ένισχύεται από τά στοιχεία της Δεμοσίας Έπιχειρήσεως Ήλεκτρισμού (ΔΕΗ), τά όποια αποτελούν μέσους όρους εκτιμήσεων πού έγιναν από τέσσερις μεγάλες ελληνικές βιομηχανίες σχετικά μέ οικιακές συσκευές.

Συγκεκριμένα ύπολογίζεται ότι στίς 31/12/79 ύπήρχαν 2.550.000 συσκευές τηλεοράσεως.³ Σημαντικές διαφορές παρατηρούνται άνάμεσα στά ύπο-δείγματα ός πρός τά είδη: πικάπ και μαγνητόφωνο/κασετόφωνο. Μειωμένη ή παρουσία τους στο άγροτικό δείγμα, αύξάνεται στα άλλα δύο ύπο-δείγματα. Άπό την ομάδα των βασικών ηλεκτρικών ειδών μέ πρακτική χρησιμότητα, τό ηλεκτρικό ψυγείο άσχετα από ύπο-δείγμα εμφανίζεται πολύ διαδεδομένο και μέ ύψηλά ποσοστά. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τά στοιχεία της ΔΕΗ έφόσον ύπολογίζεται ότι ύπάρχουν 2.825.000 συσκευές. Στά στοιχεία της ΔΕΗ τό ηλεκτρικό ψυγείο κατέχει την πρώτη θέση μεταξύ όλων των άλλων συσκευών.

3. Τό 1971 σύμφωνα μέ τά στοιχεία της απογραφής ό αριθμός των νοικοκυριών στην Έλλάδα ήταν 2.491.916.

Στήν παρούσα έρευνα τά ποσοστά του πλυντηρίου ρούχων είναι σημαντικά, μέ ιδιαίτερη αύξηση στο άστικό δείγμα (89% έναντι 47,5% του ήμιαστικού και 32,5% του άγροτικού). Άπό τά στοιχεία της ΔΕΗ προκύπτει ότι τό πλυντήριο ρούχων είναι επίσης διαδεδομένο μέ 1.375.000 συσκευές. Έπίσης, διαπιστώνεται ότι τό στεγνωτήριο ρούχων είναι σχεδόν άνυπαρκτό στο άγροτικό και ήμιαστικό δείγμα. Τό ίδιο συμβαίνει και μέ τό πλυντήριο πιάτων, πού εμφανίζεται μόνο στο άστικό δείγμα (19,5%). Οι διαπιστώσεις αυτές επιβεβαιώνονται από τά στοιχεία της ΔΕΗ σύμφωνα μέ τά όποια ύπάρχουν μόνον 65.000 συσκευές πλυντηρίων πιάτων και 23.000 στεγνωτηρίων ρούχων.

Γενικό συμπέρασμα είναι ότι τά νοικοκυριά της έρευνας παρουσιάζονται άρκετά καλά εξοπλισμένα.

2. Άτομικά χαρακτηριστικά των έρωτηθέντων

Άπό τά άτομικά χαρακτηριστικά των πληροφορητών μας (μητέρων, πατέρων, παιδιών) θά παρουσιαστούν εκείνα μόνο τά στοιχεία πού αναφέρονται στην ήλικία, στόν τόπο γεννήσεως και στο επίπεδο εκπαίδευσης.

2. 1. Ήλικία

Διαπιστώνεται ότι και στά τρία ύπο-δείγματα της έρευνας (άγροτικό, ήμιαστικό και άστικό) οι περισσότερες μητέρες έχουν γεννηθεί στή δεκαετία του 1931-1940 (ποσοστό 59%). Αυτό σημαίνει ότι, κατά την περίοδο διεξαγωγής της έρευνας, ή ήλικία τους κυμαινόταν μεταξύ 39-49 ετών. Ή άμέσως επόμενη κατηγορία είναι της δεκαετίας 1941-1950 (ποσοστό 28,5%), δηλαδή ήλικίας 29-39 ετών. Τρίτη τέλος κατηγορία είναι οι γυναίκες πού γεννήθηκαν στή δεκαετία 1921-1930 (12%), δηλαδή ήλικίας 49-59 ετών.

Οι πατέρες στο μεγαλύτερο ποσοστό (49,5%) είναι γεννημένοι στή δεκαετία 1931-1940, δηλαδή είχαν ήλικία 39-49 ετών. Δεύτερη σέ σειρά έρχεται ή ομάδα της δεκαετίας του 1921-1930 (ποσοστό 36%), δηλαδή, 49-59 ετών και τρίτη ή κατηγορία της δεκαετίας 1941-1950 (ποσοστό 7,5%), δηλαδή, 29-39 ετών.

Ή ήλικία των παιδιών, όπως είχε καθοριστεί από την έρευνα, ήταν 12-17 ετών. Έγινε προσπάθεια νά ύπάρξει διασπορά των ήλικιών.

2. 2. Τόπος γεννήσεως

Ό τόπος γεννήσεως των γονέων (μητέρας και πατέρα) διαφοροποιείται στίς τρεις περιοχές της έρευνας. Έτσι, στο άγροτικό δείγμα τό 95% περίπου και των δύο συζύγων έχει γεννηθεί στο χωριό. Τά αντίστοιχα ποσοστά είναι για τό ήμιαστικό δείγμα περίπου 65% και για τό άστικό 28%.

Τό υψηλότερο ποσοστό άστικης προελεύσεως και των δύο συζύγων συναντάται στην άστική περιοχή με ποσοστό που κυμαίνεται γύρω στο 65%.

Στόν τόπο γεννήσεως των παιδιών παρατηρούνται μερικές διαφορές. Προοδευτικά από τό άγροτικό στό άστικό δείγμα τά ποσοστά των παιδιών που έχουν γεννηθεί στόν πόλη αυξάνονται (άγροτικό 14%, ήμιαστικό 77% και άστικό 92%).

2. 3. Έκπαίδευση των γονέων

Τό μορφωτικό επίπεδο των γονέων θεωρείται σημαντικό στοιχείο της πολιτιστικής δραστηριότητας μέσα στόν οικογένεια.

Κύριο χαρακτηριστικό των μητέρων της έρευνας είναι οι ουσιαστικές διαφορές άφ' ενός μεταξύ των τριών δειγμάτων ως πρός τό επίπεδο εκπαίδευσσεως και άφ' έτέρου μεταξύ των τεσσάρων βαθμίδων εκπαίδευσσεως (Άγράμματοι, Δημοτικό, Γυμνάσιο, Άνωτέρα, Άνωτάτη) μέσα στό κάθε δείγμα.

Η κατηγορία των άγραμμάτων γυναικών παρουσιάζεται αυξημένη στό άγροτικό δείγμα (13,5%), ενώ μειώνεται στό ήμιαστικό (10%) και στό άστικό (4%). Η κατηγορία των Γυμνασίων συναντάται σέ αρκετά αυξημένο ποσοστό στό άστικό δείγμα (42,5%), ενώ αντίθετα μειώνεται στό ήμιαστικό και στό άγροτικό (16,5% και 9% αντίστοιχα). Η άνωτέρα-άνωτάτη εκπαίδευση των μητέρων παρουσιάζει επίσης σημαντικές διαφορές μεταξύ των δειγμάτων της έρευνας. Στόν άστικό χώρο τό ποσοστό όσων έχουν άνωτέρα-άνωτάτη εκπαίδευση είναι 19%, ενώ οι αντίστοιχοι άριθμοι γιά τό ήμιαστικό και άγροτικό δείγμα είναι 2,5% και 0,5%.⁴

Η εκπαίδευση των πατέρων επίσης παρουσιάζει σημαντικές διαφορές μεταξύ των τριών δειγμάτων. Πρέπει όμως να ύπογραμμιστεί ότι βασική προδιαγραφή γιά τήν έπιλογή των οικογενειών της έρευνας ήταν τό επάγγελμα του πατέρα (Βλέπε εισαγωγή, περιγραφή δειγματοληψίας).

Δεδομένου ότι υπάρχει σχέση μεταξύ επαγγέλματος και εκπαίδευσσεως, ή κατανομή των έρωτηθέντων ως πρός τήν εκπαίδευση δέν ανταποκρίνεται στόν εικόνα της εκπαίδευσσεως του άνδρικού πληθυσμού της χώρας, όπως φαίνεται στόν άπογραφή του '71.

4. Σύγκριση με στοιχεία ΕΣΥΕ (Άπογραφή πληθυσμού 1971)

α) *στίς άγροτικές περιοχές* οι γυναίκες κατά 50,6% δέν έχουν αποφοίτησει από τό δημοτικό. Τό 38,5% είναι άπόφοιτες δημοτικού και τό 1,3% άπόφοιτες μέσης εκπαίδευσσεως. Σ' αυτή πάντοτε τήν περιοχή, τό 0,5% είναι άπόφοιτες άνωτάτων σχολών. β) *στίς ήμιαστικές περιοχές* τό 43,1% των γυναικών δέν άποφοίτησε από τό δημοτικό, τό 44,8% είναι άπόφοιτες δημοτικού, τό 4,5% άπόφοιτες μέσης εκπαίδευσσεως και τό 1,2% άπόφοιτες άνωτάτων σχολών και γ) *στίς άστικές περιοχές* τό 30,2% των γυναικών δέν άποφοίτησε από τό δημοτικό, τό 47,3% είναι άπόφοιτες δημοτικού, τό 16,5% άπόφοιτες μέσης εκπαίδευσσεως και τό 2,4% άπόφοιτες άνωτάτων σχολών.

Άναλυτικά, τό ποσοστό των άγραμμάτων άνδρών και στά τρία δείγματα παρουσιάζεται πολύ χαμηλό. Στό επίπεδο του Δημοτικού, τό υψηλότερο ποσοστό σημειώνεται στόν άγροτικό χώρο (64,5%), ενώ στόν ήμιαστικό και άστικό (55,5% και 33,5% αντίστοιχα).

Τό μεγαλύτερο ποσοστό στόν κατηγορία Γυμνασίου παρουσιάζεται στόν ήμιαστικό χώρο (32%), ενώ ελαττώνεται στόν άγροτικό (28,5%) και στόν άστικό (20%).

Μεγάλες διαφορές συναντούμε μεταξύ των δειγμάτων ως πρός τήν άνωτέρα-άνωτάτη εκπαίδευση. Έτσι, στόν άστική περιοχή τό 44,5% των άνδρών είναι άνωτάτης εκπαίδευσσεως, ενώ στά άλλα δύο δείγματα τά ποσοστά είναι πολύ χαμηλά, 6% στόν ήμιαστικό χώρο και 2% στόν άγροτικό.⁵

Η διασπορά κατά βαθμίδα εκπαίδευσσεως των παιδιών που έρωτήθηκαν, τά όποια ήσαν ήλικίας 12-17 έτών, έχει ως εξής:

Τό 18% των παιδιών του άγροτικού δείγματος πηγαινούν στόν τελευταία τάξη του δημοτικού ή έχουν τελειώσει τό δημοτικό. Οι αντίστοιχοι άριθμοί του ήμιαστικού και άστικού είναι 6,5% και 3,5%. Στήν κατηγορία του Γυμνασίου (σμερινού τριταξίου και παλαιού εξαταξίου) περιλαμβάνεται τό 57% των παιδιών του άγροτικού δείγματος, τό 60,5% του ήμιαστικού και τό 67% του άστικού. Στή βαθμίδα των δύο πρώτων τάξεων του Λυκείου βρίσκεται τό 24,5% των παιδιών του άγροτικού δείγματος. Άντίστοιχα, οι άλλες δύο κατηγορίες είναι 32,5% (ήμιαστικό) και 29,5% (άστικό).

β. συμμετοχή στόν κουλτούρα

1. Έννοια συμμετοχής

Μέ τον όρο συμμετοχή έννοούμε στόν έρευνα αυτή α) τήν άπλή χρήση πολιτιστικών προϊόντων και β) τήν ενεργό συμμετοχή-δημιουργία σέ πολιτιστικές δραστηριότητες. Στήν πρώτη περίπτωση χρησιμοποιείται ή λέξη «κατανάλωση» ή όποια άναφέρεται κυρίως στά σύγχρονα τεχνολογικά μέσα μαζικής επικοινωνίας· ειδικότερα έχει τήν έννοια της παθητικότητας, της κατευθυνόμενης έπιλογής, και συνδέεται με τή

5. Σύγκριση με στοιχεία ΕΣΥΕ (Άπογραφή πληθυσμού 1971)

α) *στίς άγροτικές περιοχές* τό 36,9% των άνδρών δέν έχει άποφοίτησει από τό δημοτικό. Τό 56,4% είναι άπόφοιτοι δημοτικού, τό 3% είναι άπόφοιτοι μέσης εκπαίδευσσεως και τό 1,2% άπόφοιτοι άνωτάτων σχολών. β) *στίς ήμιαστικές περιοχές* τό 30,6% δέν άποφοίτησε από τό δημοτικό, τό 57,6% άποφοίτησε από τό δημοτικό, τό 6,9% είναι άπόφοιτοι μέσης εκπαίδευσσεως και τό 2,6% άπόφοιτοι άνωτάτων σχολών γ) *στίς άστικές περιοχές* τό 18,9% δέν άποφοίτησε από τό δημοτικό, τό 54,1% άποφοίτησε από τό δημοτικό, τό 19,2% είναι άπόφοιτοι της μέσης εκπαίδευσσεως και τό 6,5% άπόφοιτοι των άνωτάτων σχολών.

βιομηχανοποιημένη κουλτούρα τοῦ κέρδους καί τῆς ψυχαγωγίας.

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι δέν ἐξετάζεται ἐδῶ ἡ συμμετοχὴ στὴν ὀργάνωση καί στὴ χάραξη πολιτιστικῆς πολιτικῆς.

2. Τεχνολογία καί Κουλτούρα

Ἡ ἔντεχνη προφορικὴ ἐπικοινωνία τῶν ἀνθρώπων ἐδῶσε τὴ θέση της στὴ γραπτὴ, γιὰ νὰ φθάσουμε σήμερα στὴν ὀπτικοακουστικὴ πού βασίζεται στὴν ἀνάπτυξη τῆς τεχνολογίας καί προϋποθέτει ἐπιστημονικο-τεχνολογικὸ προσανατολισμὸ τοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ ἐπιβληθεῖ καί νὰ διαδοθεῖ ἓνα κυρίαρχο πολιτισμικὸ σύστημα, ἀφού παραμερίστηκαν ἄλλα συστήματα καί καθιερώθηκαν τύποι καί πρακτικὲς ἐπικοινωνίας μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἀνισότη-
τας καί τῆς παθητικότητας.⁶

Ὑποστηρίχθηκε ὅτι ἡ μαζικὴ ἐπικοινωνία ὡς βάση τῆς ἀναπτύξεως, ὅπως αὐτὴ διαμορφώθηκε τὶς τελευταῖες δεκαετίες, συνέντεχνε μαζί μὲ ἄλλους παράγοντες στὴν ἐξαφάνιση τῶν ἐθνικῶν καί τοπικῶν πολιτισμῶν καί στὴ βαθμιαία ἐξάλειψη τῶν πολιτισμικῶν ἰδιαιτεροτήτων, ποιοτικὰ τὰ ὁποῖα παρέβλεπε ἡ παλιότερη ἔννοια τῆς ἀναπτύξεως. Σ' αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς ἀναπτύξεως τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας θεωρήθηκαν μιά πολὺ ἰσχυρὴ δύναμη, διότι μπορούσαν νὰ μεταδώ-
σουν ἀστραπιαία σὲ μεγάλες μάζες λαοῦ πληροφορίες καί μηνύματα. Σήμερα πού ἡ ἀνάπτυξη ἀντιμετωπίζεται πολυδιάστατα (καί ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν οικονομικὴ πλευρά), μεταβάλλεται καί ὁ ρόλος τῶν μαζικῶν ἐπικοινωνιακῶν μέσων τὰ ὁποῖα ἐπαναξιολογοῦνται καί συντάσσονται μὲ διάφορους κοινωνικοὺς παράγοντες.

Ἡ ἔννοια «μαζικός» ἐπεκτενιζομένη ἀπὸ τὴν κοινω-
νία καί τὴν κουλτούρα στὴν ἐπικοινωνία παίρνει δι-
πλὴ σημασία. Ἡ μιά χρῆσις της, πού «προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀδυναμία προσδιορισμοῦ ἢ ἀναγνώρισεως ἐνός ἐπεξεργασίμου ἐπικοινωνιακοῦ συστήματος μέσα σὲ μιά πολὺ μεγάλη ὁμάδα»,⁷ ἀφορᾷ τὸ κοινὸ τὸ ὁποῖο ἔμμεσα χαρακτηρίζει ἀρνητικὰ ὡς «ἀνόητο, ἀσταθές, ἐυκολοεπηρεαζόμενον».⁸

Ἡ ἄλλη ἔννοια τοῦ ὄρου «μαζικὴ ἐπικοινωνία» δέν ἀφορᾷ τὸ κοινόν, ἀλλὰ τὸ τεχνολογικόν καί θεσμικόν θεμελιωμένον σύστημα παραγωγῆς καί διαδόσεως τῶν μηνυμάτων στὶς βιομηχανικὲς κοινωνίες.⁹

Ἡ μαζικὴ ἐπικοινωνία συνδέθηκε μὲ τὴν τεχνολο-
γία στὴν ἀνάπτυξη τῆς ὁποίας βασίστηκε. Σύγχρονα

πολιτιστικὰ προϊόντα, ὅπως ἡ τηλεόραση, ὁ κινημα-
τογράφος, τὸ ραδιόφωνο, ὀφείλονται στὴν πρόοδο τῆς
τεχνικῆς.

Τὰ τεχνολογικὰ πολιτιστικὰ μέσα ἐπικοινωνίας
θεωρήθηκε ὅτι καλλιεργοῦν, ἀντίθετα πρὸς τὶς παρα-
δοσιακὲς πολιτισμικὲς μορφές, τὴν παθητικὴ συμμετο-
χὴ τοῦ κοινού, τὸ ὁποῖο ἐφόσον δέν ἔχει τὴ δυνατό-
τητα ἁμεσῆς ἀντιδράσεως, μετατρέπεται σὲ ἀπλό καί
ἀδρανὴ δέκτη μορφῶν κουλτούρας πού συχνὰ εἶναι
ξένες πρὸς τὸ δικό του πολιτισμικὸ σύστημα.

Παράλληλα ὅμως οἱ σύγχρονες τεχνολογικὲς ἀνα-
καλύψεις συνέβαλαν στὴν ἀνανέωση καί ἀνάπτυξη
παραδοσιακῶν πολιτιστικῶν τομέων, ὅπως τὸ θέατρο,
ἡ μουσικὴ, τὰ μουσεῖα, διάφορες ἀτομικὲς καλλιτεχνι-
κὲς δραστηριότητες.

3. Μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας

3. 1. Τηλεόραση

Στὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας κατατάσσονται ἡ
τηλεόραση, τὸ ραδιόφωνο, ὁ κινηματογράφος, ὁ τύ-
πος. Τὰ τρία πρῶτα εἶναι προϊόντα ἠλεκτρονικῆς τε-
χνολογίας καί φορεῖς τοῦ νεώτερου εἶδους κουλτού-
ρας, ἐνῶ ὁ τύπος ἀντιστοιχεῖ στὴ γραπτὴ κουλτούρα.

Ἡ τηλεόραση κατέχει τὴν πρώτη θέση στὰ τεχνολο-
γικὰ μέσα ἐπικοινωνίας. Ἡ διάδοσις της καί ἡ χρῆ-
σις της ἔχουν σήμερα γενικευθεῖ καί στὴν Ἑλλάδα μά-
λιστα σὲ πολὺ μικρὸ χρονικὸ διάστημα, ἂν σκεφθεῖ
κανεὶς ὅτι ἡ τηλεόραση στὴ χώρα μας ἐμφανίστηκε τὸ
1968 (σήμερα, σύμφωνα μὲ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔ-
ρευνας, εἶναι κάτοχοι τηλεθέσεως στὶς ἀγροτικὲς πε-
ριοχὲς 83%, στὶς ἡμιστικές 88,5% καί στὶς ἀστικές
96%. Στὶς τελευταῖες εἰδικὰ παρουσιάζεται καί τὸ φαι-
νόμενο τῆς διπλῆς συσκευῆς στὸ ἴδιο νοικοκυριό, σὲ
ποσοστὸ 11%).¹⁰

Ἡ τηλεόραση στὸ πρῶτο στάδιο τῆς εἰσόδου της
στὰ σπίτια συγκέντρωσε τὴν οἰκογένεια γιὰ τὴν ὁποία
ἔγινε τὸ κύριο ψυχαγωγικὸ μέσον. Σὲ δευτέρῃ φάσῃ ἡ
ἀγορά δύο ἢ περισσότερων τηλεοπτικῶν συσκευῶν
μέσα στὸ σπίτι μετέβαλε τὸν τρόπο παρακολούθησεως
ἀπὸ τὰ μέλη τῆς οἰκογένειας καθιερώνοντας τὴν ἀτο-
μικὴ παρακολούθησιν. Εἰδικότερα, ἐνισχύθηκε ἡ κοινὴ
παρακολούθησις τῶν συζύγων ἀπὸ τὴ μιά μεριά καί
τῶν παιδιῶν ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἡ συνέπεια ἦταν νὰ γίνῃ
διαχωρισμὸς τῶν ἐνηλίκων ἀπὸ τὰ ἀνήλικα μέλη τῆς
οἰκογένειας καί ἐπομένως νὰ μεταβληθεῖ ὁ ρόλος τῆς
τηλεθέσεως ὡς ἐνωτικῆς τῆς οἰκογένειας.¹¹

Οἱ ἐπιδράσεις τῆς τηλεθέσεως στὴν οἰκογένεια ἔ-
χουν μελετηθεῖ στὶς ξένες χώρες καί συστηματικὰ

6. Lawrence Grossberg, «Interpreting the 'Crisis' of Culture in Communication Theory», *Journal of Communication*, Vol. 29 (1), 1979, 62, 65.

7. Robert Escarpit, «The Concept of 'Mass'», *Journal of Communication*, Vol. 27 (2), 1977, 45.

8. John Corner, «Mass' in Communication Research», *Journal of Communication*, Vol. 29 (1), 1979, 27.

9. Ο.π., σ. 29-30.

10. Βλέπε σχετικὰ, στὸ α:1,3.

11. Βλέπε σχετικὰ: Γρηγόρης Γκιζέλης, Ἐκθεση γιὰ τὴν ἀπο-
μύθισιν ἰδρύσεως κρατικῆς σχολῆς κινηματογράφου καί τηλεορά-
σεως, ΕΚΚΕ, Ἀθῆνα 1977, σ. 28.

στήν 'Αμερική, όπου η τηλεόραση μετέβαλε ριζικά τον τρόπο καταναλώσεως του χρόνου¹² με ανάλογες κοινωνικές συνέπειες. Στην 'Ελλάδα οι σχετικές έρευνες είναι σχεδόν ανύπαρκτες.¹³ Αν εξαιρέσει κανείς την έρευνα του ΕΚΚΕ: «Χαρακτηριστικά και Τάσεις των 'Αθηναίων Τηλεθεατών» (1976), καθώς και διάφορες σφυγμομετρήσεις άκροατικότητας που διενεργούνται από ιδιωτικούς κυρίως φορείς, που όμως δεν μελετούν το θέμα σε σχέση με την οικογένεια.

Από τα στοιχεία της παρούσας έρευνας φαίνεται ότι παρακολουθούν καθημερινά τηλεόραση τα 2/3 περίπου των μητέρων και στα τρία δείγματα με μικρή μείωση στην αστική περιοχή. Έλαττωμένη ως προς τις γυναίκες παρουσιάζεται η ημερήσια παρακολούθηση τηλεόρασης από τους πατέρες. Το ποσοστό των γυναικών που δεν βλέπουν καθημερινά τηλεόραση είναι ύπολογο (1/3 περίπου για τον άγροτικό και ημιστικό χώρο και 2/5 για τον αστικό). Γύρω στα μισά παιδιά (56%, 51,5% και 42% αντίστοιχα για τα τρία δείγματα) βλέπουν τηλεόραση σε καθημερινή βάση.

Είναι αξιοσημείωτο ότι για ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού της έρευνας η τηλεόραση δεν αποτελεί καθημερινή ψυχαγωγία, αντίθετα με ό,τι παρατηρείται σε άλλες χώρες.¹⁴ Αυτό είναι εντυπωσιακό προκειμένου ιδίως για τις αγροτικές περιοχές, όπου η τηλεόραση αποτελεί το κύριο ψυχαγωγικό μέσο, έφθονο ή προσφερόμενες πολιτιστικές ευκαιρίες είναι ελάχιστες ή ανύπαρκτες.

Είναι ενδιαφέρον ότι οι απόκλισεις μεταξύ των δειγμάτων ως προς τη συχνότητα παρακολούθησης δεν είναι σημαντικές, πράγμα που υποδηλώνει ότι ο τόπος κατοικίας (πόλη-χωριό) δεν επηρεάζει σοβαρά την τελευταία. Έκεί που θεωρείται, από διάφορους μελετητές, ότι η εισβολή της τηλεόρασης είναι μεγαλύτερη είναι τα χαμηλά από κοινωνικοοικονομική ά-

ποψη στρώματα, όπου η έλλειψη υλικών ανέσεων και πολιτιστικών ευκαιριών συνδυάζεται με έλλειψη χώρου και συνωστισμό μέσα στο σπίτι. Σ' αυτές τις περιπτώσεις, και ιδίως για τα παιδιά, η τηλεόραση αποτελεί πολύ ισχυρή δύναμη.¹⁵ Καθοριστικό πάντως κριτήριο στην παρακολούθηση της τηλεόρασης είναι η εκπαίδευση.

Ο βαθμός ενδιαφέροντος για τα διάφορα τηλεοπτικά προγράμματα δεν συμπίπτει αναγκαστικά με την παρακολούθηση των αντίστοιχων προγραμμάτων. Αντίθετα μάλιστα, έχει αποδειχθεί από έρευνες ότι υπάρχουν συνήθως διαφορές μεταξύ των προγραμμάτων που οι άνθρωποι ισχυρίζονται ότι προτιμούν και εκείνων που πραγματικά παρακολουθούν.¹⁶ Έπομένως, δεν μπορούμε στη συγκεκριμένη περίπτωση να συμπεράνουμε από τις προτιμήσεις τους ποιά προγράμματα βλέπουν.

Τό ενδιαφέρον όσον μητέρων έλαβαν μέρος στην έρευνα για τα ενημερωτικά-ειδήσεις έχει την ίδια σχεδόν ένταση και στα τρία δείγματα (50,5%, 58% και 53%). Ός προς τα άλλα προγράμματα, προσεγγίζουν πολύ μεταξύ τους οι προτιμήσεις αγροτικού και ημιστικού χώρου. Σημαντικός αριθμός γυναικών και των τριών δειγμάτων (περίπου 60%) εκδηλώνει μεγάλο ενδιαφέρον για τη λαϊκή/δημοτική μουσική, τις ταινίες και τα σήριαλ. Ακολουθούν, με απόσταση όμως, τα θεατρικά και τα γυναικεία προγράμματα.

Στην 'Αθήνα η ποικιλία των προτιμώμενων προγραμμάτων είναι μεγαλύτερη. Μετά τις ταινίες (53%) μεγάλο ενδιαφέρον εκδηλώνει για τα θεατρικά προγράμματα το 45% των γυναικών της έρευνας, για τα προγράμματα σε κοινωνικά και οικονομικά θέματα το 34,5% και για τα επιστημονικά το 34%. Για τα σήριαλ το ενδιαφέρον είναι στην 'Αθήνα αίσθητα μειωμένο (38,5%) σε σύγκριση με τα δύο άλλα υποδείγματα.

Η κατηγορία προγραμμάτων που αφήνει σχεδόν τελείως αδιάφορες τις γυναίκες είναι τα αθλητικά.

Συμπερασματικά, ο τόπος κατοικίας (πόλη-χωριό) δεν είναι στοιχείο καθοριστικό του βαθμού παρακολούθησης της τηλεόρασης: οι γυναίκες παρακολουθούν τηλεόραση περισσότερο από τους άνδρες, ενώ τα παιδιά ακολουθούν με μικρή διαφορά. Τέλος, στον αγροτικό και ημιστικό χώρο κυριαρχούν τα ψυχαγωγικά προγράμματα.

3. 2. Ραδιόφωνο

Με την εμφάνιση της τηλεόρασης άλλαξαν οι διαστάσεις του ραδιοφώνου ως επικοινωνιακού μέσου.

15. Elliott A. Medrich, «Constant Television: A Background to Daily Life», *Journal of Communication*, Vol. 29 (3), 1979, 174.

16. Γρηγόρης Γκιζέλης, «Χαρακτηριστικά και Τάσεις 'Αθηναίων Τηλεθεατών», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών*, τεύχος 28, 1976, 343.

12. Στις ΗΠΑ η τηλεόραση αύξησε το χρόνο που αφιερώνεται στα mass media κατά 40%. Τα 3/4 του χρόνου που δαπανάται στα mass media είναι αφιερωμένα στην τηλεόραση. Το 1/3 του ελεύθερου χρόνου αφιερώνεται στην παρακολούθηση της τηλεόρασης. Η τηλεόραση κατέχει ως καταναλωτής χρόνο την τρίτη θέση μετά τον ύπνο και την εργασία. George Comstock, «The Impact of Television on American Institutions», *Journal of Communication*, Vol. 28 (2), 1978, 20. Επίσης, στην 'Αμερική ένας νέος ηλικίας σήμερα δεκαέξι έτων έχει δαπανήσει τουλάχιστον 15.000 ώρες από τη ζωή του βλέποντας τηλεόραση. Henri Dienneide, «Communication et éducation», *Perspectives*, X (1), 1980, 45.

13. Όσες έχουν κατά καιρούς δημοσιευθεί δεν έχουν επιστημονική μεθοδολογία.

14. Π.χ. στην 'Αμερική, «ο» ένα μεσαίο νοικοκυριό με τηλεόραση ή συσκευή είναι άνοιχτη 7 ώρες την ημέρα. George Comstock, «The Impact of Television on American Institutions», *Journal of Communication*, Vol. 28(2), 1978, 12. Στην Εύβοια, τα παιδιά βλέπουν τηλεόραση κάθε μέρα. Στην 'Αμερική, τα παιδιά ηλικίας 10-16 έτων βλέπουν 4 ώρες την ημέρα. G. Comstock, S. Chaffer, N. Katzman, M. Mc Combs and D. Roberts, *Television and Human Behaviour*, New York: Columbia University Press, 1977, σ. 178.

Η τηλεόραση πήρε τη θέση του εθνικού μέσου και το ραδιόφωνο του τοπικού, αφού για ένα μεγάλο διάστημα το τελευταίο είχε παραμεριστεί. Η δεκαετία του '70 σήμανε επιστροφή στη χρήση του ραδιοφώνου του οποίου οι λειτουργίες και τα πλεονεκτήματα τοποθετήθηκαν σε νέα βάση.

Χαμηλού κόστους, σε σχέση με την τηλεόραση, επικοινωνιακό μέσο, το ραδιόφωνο μπορεί να προσγγίσει ένα ευρύ κοινό στις περισσότερες αναπτυσσόμενες χώρες, περιλαμβάνοντας χωριά και φτωχά αστικά στρώματα. Σε αγροτικές μάλιστα περιοχές χωρίς ηλεκτρισμό και με χαμηλό εισόδημα, η συσκευή τρανζίστορ προσφέρει ένα τρόπο επικοινωνίας, ο οποίος έχει το χαρακτηριστικό της εύκολης προσβάσιμης για τους ανθρώπους.¹⁷ Φαίνεται ότι έτσι έχει τη δυνατότητα να όχι να κλείσει το χάσμα μεταξύ έλιτ και μαζών, τουλάχιστον να μην το διευρύνει περισσότερο.¹⁸

Συγχρόνως, εφόσον λειτουργεί σε τοπική κλίμακα, μπορεί να απευθύνεται σε μικρότερες ομάδες ανθρώπων (διαφορετικών π.χ. γλωσσικά ή γεωγραφικά περιοχών) και να εκφράζει τις απόψεις και τα ενδιαφέροντά τους, ενισχύοντας έτσι την πολιτιστική ταυτότητα των ομάδων αυτών. Έτσι, γίνεται το ραδιόφωνο πεδίο εκφράσεως και επαφής της ομάδας· ανατροφοδοτούμενο δε από τη βάση και χρησιμοποιώντας το διάλογο καθιερώνει το σύστημα επικοινωνίας διπλής κατευθύνσεως.

Υστερα από αυτά, το ραδιόφωνο αντιμετωπίζεται ως το «πλέον πρακτικό όργανο πρόσφορο στη διερεύνηση νέων δρόμων στην επικοινωνία, σε μία μεγάλη και σταθερή κλίμακα».¹⁹

Στόν πληθυσμό της παρούσας έρευνας είναι κάτοχοι συσκευών ραδιοφώνου 89% στις αγροτικές περιοχές, 90,5% στις ήμιαστικές και 96% στην Αθήνα. Στην τελευταία, το 1/5 περίπου των οικογενειών που ερωτήθηκαν έχει περισσότερες από μία συσκευές. Έξ άλλου τα περισσότερα ιδιωτικά αυτοκίνητα, καθώς και τα ταξί και τα φορτηγά, έχουν ενσωματωμένα ραδιόφωνα.

Σύμφωνα με τα στοιχεία της έρευνας που παρουσιάζουμε, το ραδιόφωνο έρχεται δεύτερο μετά την τηλεόραση ως καθημερινή ψυχαγωγία των ανθρώπων. Όποιοδήποτε όμως, ένα σταθερό και στα τρία δείγματα ποσοστό (37,5%, 35,5% και 35% αντίστοιχα) ακούει τακτικά ραδιόφωνο. Είναι γνωστό άλλωστε ότι ένα μεγάλο μέρος του γυναικείου κυρίως πληθυσμού ακούει ραδιόφωνο τις πρωινές ώρες. Λιγότερο συχνή είναι η ακρόαση ραδιοφώνου από τους άνδρες. Επίσης τα παιδιά και των τριών περιοχών της έρευνας

άκουε σε παρόμοια με τους γονείς τους ποσοστά ραδιόφωνο.

Ός προς τα είδη των ραδιοφωνικών προγραμμάτων για το γυναικείο πληθυσμό, πρώτα σε ακροατικότητα έρχονται τα μουσικά προγράμματα χωρίς όμως να υπερβαίνουν το μισό των απαντήσεων (50,9%, 48% και 46,5% στις τρεις περιοχές του δείγματος σημειώνουν ότι ακούει συχνά). Δεύτερα έρχονται τα ενημερωτικά (32%, 43% και 28,8% αντίστοιχα) και τρίτα τα σήριαλ. Σχετικά με τα τελευταία, παρουσιάζεται μεγάλη πτώση της ακροατικότητας στην Αθήνα (5,9% έναντι 24,3% και 23,5% των αγροτικών και ήμιαστικών περιοχών). Οι άνδρες σε όλα τα δείγματα μένουν τελειώς αδιάφοροι για τα ραδιοφωνικά σήριαλ.

Συμπερασματικά, το ραδιόφωνο έχει την ίδια απήχηση (μικρότερη πάντως από την τηλεόραση) και στα τρία δείγματα· τα παιδιά ακούει σε ίδια περίπου ποσοστά με τις μητέρες τους ραδιόφωνο. Τέλος, η πρώτη προσφορά του ραδιοφώνου αφορά στη μουσική.

3. 3. Κινηματογράφος

Από την εποχή της εμφάνισέως του (στις αρχές του αιώνα μας) ο κινηματογράφος απευθύνθηκε στις μεγάλες μάζες των ανθρώπων και για πολύ χρόνο αποτέλεσε το κύριο αντιπροσωπευτικό είδος της λαϊκής μαζικής κουλτούρας. Η διασκέδαση των ανθρώπων πήρε με τον κινηματογράφο επιπλέον οικογενειακό χαρακτήρα.

Η εμφάνιση και διάδοση της τηλεόρασεως είχε αντίκτυπο όχι μόνο στο κοινό του κινηματογράφου (το οποίο μειώσε)²⁰ αλλά και στη λειτουργία του.

«Ο οικογενειακός κινηματογράφος άρχισε να υποχωρεί και να αντικαθίσταται από τον κινηματογράφο των διαφόρων ειδών (genres) που απευθύνεται σε συγκεκριμένες κοινωνικές κατηγορίες ανθρώπων».²¹

Στην Ελλάδα δεν δόθηκε από το κράτος προτεραιότητα στον πολιτιστικό χαρακτήρα του κινηματογράφου τον οποίο ενέταξε στον τομέα της παραγωγής και τον υπήγαγε στο Υπουργείο Βιομηχανίας. Μόλις πρόσφατα ψηφίστηκε από τη Βουλή και δημοσιεύθηκε νόμος (25/9/1980) που προβλέπει τη μεταφορά των αρμοδιοτήτων για τον ελληνικό κινηματογράφο από το Υπουργείο Βιομηχανίας στο Υπουργείο Πολιτισμού (Γενική Διεύθυνση Πολιτιστικής Αναπτύξεως). Στο Υπουργείο Βιομηχανίας πάντως παραμένουν και όρισμένες αρμοδιότητες που σχετίζονται με τεχνικά και οικονομικά θέματα.

20. Από το 1968 που εμφανίζεται η τηλεόραση στην Ελλάδα, ο αριθμός των κατ' έτος διατυθεμένων εισιτηρίων των κινηματογράφων πέφτει σταθερά για να φθάσει από 137.400.996 το 1968 σε 34.200.247 το 1978 (Στατιστική Έπιτηρης της Ελλάδος, ΕΣΥΕ, Αθήνα 1979).

21. Γρηγόρης Γκιζέλης, Έκθεση για τη σκοπιμότητα ίδρύσεως κρατικής σχολής κινηματογράφου και τηλεόρασεως, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1977, σ. 28.

17. Henry R. Cassirer, «Radio as the People's Medium», *Journal of Communication*, Vol. 27(2), 1977, 156.

18. Everett M. Rogers, «The Rise and Fall of the Dominant Paradigm», *Journal of Communication*, Vol. 28 (1), 1978, 69.

19. H. Cassirer, δ.π., σ. 157.

Μολονότι ο κινηματογράφος είναι πολύ διαδεδομένος, αν εξαίρεσει κανένας τα πολύ μικρά μέρη, στά στοιχεία της έρευνας παρουσιάζεται το φαινόμενο ένας μεγάλος αριθμός μητέρων να μην έχει επισκεφθεί καθόλου τον κινηματογράφο μέσα σε ένα χρόνο.

Γιά τα χωριά και τα ήμιαστικά κέντρα, τα ποσοστά είναι σχεδόν τα ίδια (81% και 79% αντίστοιχα), ενώ γιά τήν 'Αθήνα το ποσοστό μειώνεται περίπου στο μισό, δηλαδή 45,5%. 'Αλλά και ή συχνότητα επισκέψεων στόν κινηματογράφο είναι πολύ ύψηλότερη στήν 'Αθήνα, όπου ένα 20,5% παρακολούθησε κινηματογράφο τουλάχιστον έξι φορές μέσα στους τελευταίους δώδεκα μήνες, ενώ στήν επαρχία ό αντίστοιχο αριθμό είναι μηδαμικοί (1% και 2,5%).

Οι άνδρες πηγαίνουν κάπως περισσότερο στόν κινηματογράφο σέ σύγκριση μέ τίς συζύγους τους, πράγμα πού σημαίνει ότι δέν πηγαίνουν πάντοτε μαζί. Αυτό συμβαίνει περισσότερο στίς αγροτικές και ήμιαστικές περιοχές.

Γιά τα παιδιά ό κινηματογράφος είναι τακτικότερη ψυχαγωγία. Συνστηματικά, δηλαδή περισσότερο από μία φορά τό μήνα, πηγαίνουν τά παιδιά τών ήμιαστικών περιοχών και τής 'Αθήνας (45% και 54,5% αντίστοιχα), ενώ ύστερον εκείνα τών χωριών, από τά όποια μάλιστα τό 1/4 δέν πηγαίνει καθόλου στόν κινηματογράφο.

Τά είδη τών ταινιών πού προτιμώνται από τίς μητέρες και στά τρία δείγματα ανήκουν στήν κατηγορία τού δραματικού κινηματογράφου. Στόν αγροτικό συγκεκριμένα χώρο κυριαρχεί τό παραδοσιακό ενδιαφέρον (πού συνδυάζεται όπωσδήποτε μέ τήν κινηματογραφική πραγματικότητα τών προβλλόμενων στήν περιοχή ταινιών) γιά τίς αισθηματικές ταινίες και πρώτιστα τίς κωμωδίες. Οι τελευταίες συγκεντρώνουν πάντως μεγάλο μέρος τών προτιμήσεων και τών υπολοιπων πού έρωτήθηκαν. Γιά τούς άστούς πρώτες σέ σειρά έρχονται οι πολιτικές-κοινωνικές ταινίες, και γιά τούς κατοίκους ήμιαστικών περιοχών οι αισθηματικές.

3.4. Τύπος

Διάβασμα βιβλίων

"Αν συγκρίνουμε τίς άναγνωστικές συνήθειες τών Έλλήνων, μέ εκείνες τών άλλων Ευρωπαίων, έχοντας ως βάση τήν κυκλοφορία τών βιβλίων, διαπιστώνουμε ότι οι πρώτες βρίσκονται σέ χαμηλά επίπεδα. Μέσα σ' ένα χρόνο κυκλοφόρησαν στήν Ελλάδα 2.613 τίτλοι βιβλίων, στή Γερμανία 40.616, στή Γαλλία 28.245, στήν 'Ιταλία 9.187, στίς Κάτω Χώρες 12.028, στήν 'Αγγλία 35.526, στή Σουηδία 9.012.²²

Σέ σύγκριση βέβαια μέ τό παρελθόν οι Νεοέλληνες διαβάζουν περισσότερο, αν λάβουμε υπ' όψη ότι τό 1978 εκδόθηκαν διπλάσια έργα και τίτλοι από τό 1958.²³

Από τά άποτελέσματα τής έρευνας είναι σαφές ότι τό ελληνικό άναγνωστικό κοινό είναι κυρίως παιδιά. Παρουσιάζει ενδιαφέρον τό γεγονός ότι και στίς τρεις περιοχές όπου διεξήχθη ή έρευνα, αγροτικές, ήμιαστικές, άστικές, μόνο ένα 10-15% τών παιδιών δέν διάβασε καθόλου μέσα στόν τελευταίο χρόνο· αλλά και ως πρός τόν αριθμό βιβλίων πού διαβάστηκαν, τά ποσοστά διαφέρουν ελάχιστα μεταξύ τών τριών δειγμάτων. Η μεγαλύτερη συγκέντρωση απαντήσεων παρουσιάζεται στήν κατηγορία «1-5 βιβλία».

Αντίθετα πρός τά παιδιά, ό αριθμός τών μητέρων πού διαβάζει είναι πολύ χαμηλός. Η απόσταση άνάμεσα στά ποσοστά τού αγροτικού και ήμιαστικού δείγματος από ή μία μεριά και τό άστικό από τήν άλλη, όσον άφορά στίς γυναίκες πού δέν διάβασαν κανένα βιβλίο στή διάρκεια τού τελευταίου χρόνου, είναι μεγάλη (82,5% και 79% έναντι 46,5%). Ό άπόλυτος αριθμός τών μητέρων τού άστικού κέντρου πού διάβασαν βιβλία (107) είναι τριπλάσιος εκείνου τών αγροτικών περιοχών (35). Τό φαινόμενο δικαιολογείται από τό χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης τών γυναικών τής ύπαιθρου.

Προκειμένου γιά τούς άνδρες, τά ποσοστά αυτών πού δέν διάβασαν κανένα βιβλίο μειώνονται, έναντι τών μητέρων, τόσο στό αγροτικό όσο και στό ήμιαστικό δείγμα, ενώ παραμένουν σχεδόν τά ίδια στό άστικό. Όσον άφορά στούς άστούς, ό άπόλυτος αριθμός αυτών πού διαβάζουν βιβλία είναι διπλάσιος εκείνου τών αγρότων.

Οι χαμηλοί γενικά αριθμοί ενήλικών πού διαβάζουν βιβλία θά ήταν δυνατό νά δικαιολογηθούν από τόν αντιπερισπασμό πού προκαλεί ή τηλεόραση, έπειδή έχει παρατηρηθεί ότι ό χρόνος πού καταναλώνεται στήν παρακολούθηση τής τηλεόρασης αντιπροσωπεύει μείωση τού χρόνου πού καταναλώνεται μεταξύ τών άλλων και στό διάβασμα τών βιβλίων, αν και έχει υποστηριχθεί ή άποψη ότι ή άγάπη γιά τήν τηλεόραση δέν είναι παρά άποτέλεσμα τού γεγονότος ότι σκοτώσαμε πρώτα τό διάβασμα.²⁴ Μολονότι δέν έχουμε ή δυνατότητα νά εξακριβώσουμε τήν άλληλεξάρτηση αυτή, υποθέτουμε ότι φαίνεται άπίθανο νά έχει επηρεάσει ή τηλεόραση τό διάβασμα, άφού και στά τρία δείγματα τό ποσοστό όσον βλέπουν τηλεόραση περισσότερο από δύο ώρες ήμερησίως δέν ξεπερνά τό ένα τρίτο τού συνόλου. Μόνο στό άστικό δείγμα, τά ύψηλότερα ποσοστά διαβάσματος βιβλίων, πού έρμηνεύονται από τό ύψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης και

22. «Ο Έλληνας μπροστά στό βιβλίο», Έφημ. Τό Βήμα, 4/12/1978.

23. Ο.π.

24. Jacques Barzun, «The Future of Reading Books», *Journal of Communication*, Vol. 28 (4), 1978, 14.

τὴν καλύτερη πρόσβαση στὰ βιβλία (λόγω πληροφορήσεως, κυκλοφορίας κτλ.), συμπίπτουν μὲ ἀντίστοιχη ἐλαττώση στὴν παρακολούθηση τῆς τηλεόρασεως (ἂν καὶ εἶναι σὲ μεγαλύτερο ποσοστὸ κάτοχοι τηλεόρασεως ἀπὸ τοὺς κατοικοὺς τῶν ἡμιαστικῶν καὶ ἀγροτικῶν περιοχῶν).

Τὰ εἶδη τῶν βιβλίων πού διαβάζονται ἀπὸ τὰ παιδιά τῆς ἔρευνας κυρίως ἀφοροῦν στὴ λογοτεχνία γενικά καὶ κατὰ δεύτερο λόγο στὴν ξένη παιδικὴ λογοτεχνία (κυρίως κλασικὰ ἔργα). Ἐπισημαίνεται ὅτι στὴν προκειμένη περίπτωση τὰ πρόσωπα πού ἐρωτήθηκαν δὲν εἶναι ἀκριβῶς παιδιά ἀλλὰ ἔφηβοι, καὶ οἱ ἀναγνωστικὲς τοὺς προτιμήσεις ἀπομακρύνονται βαθμιαία ἀπὸ τὴν παιδικὴ λογοτεχνία. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ μεταφρασμένη ξένη παιδικὴ λογοτεχνία συγκεντρώνει ὑψηλὰ ποσοστὰ καὶ στὰ τρία δείγματα. Περιλαμβάνει συγγραφεῖς κλασικῶν ἔργων, μετὰ τῶν ὁποίων, σύμφωνα μὲ τὶς ἀπαντήσεις τῶν παιδιῶν τῆς ἔρευνας, ἐξέχουσα θέση κατέχει ὁ Ἰούλιος Βέρν.²⁵

Τὰ ποσοστὰ τῶν ἄλλων κατηγοριῶν βιβλίων εἶναι ἀσήμαντα. Στὴν κατηγορία μὲ τὸν τίτλο «ἄλλα» περιλήφθηκαν τὰ θρησκευτικὰ καὶ τὰ ἐπιστημονικῆς φαντασίας. Τὰ τελευταῖα διαβάζονται κάπως περισσότερο στὸ ἀστικό κέντρο.

Ὡς πρὸς τὰ εἶδη βιβλίων πού προτιμῶνται ἀπὸ τοὺς ἐνήλικες, ὑπερτεροῦν αἰσθητὰ τὰ λογοτεχνήματα, μυθιστορήματα καὶ στὰ τρία δείγματα μὲ τὴν μεγαλύτερη ἀναλογία στὸ ἀστικό δείγμα (60%, 66,7% καὶ 81,3% ἀντίστοιχα). Ἡ ὑπεροχὴ αὐτῆ τῶν λογοτεχνικῶν βιβλίων στὶς προτιμήσεις τοῦ κοινοῦ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν ἐπίσης ὑψηλὴ παραγωγὴ στὸ ὅρο τῆς λογοτεχνίας (ποσοστὸ 52,5% στὴ συνολικὴ βιβλιοπαραγωγὴ τοῦ 1979).²⁶ Δεύτερα σὲ σειρά μὲ μεγάλη διαφορά ἀπὸ τὰ προηγούμενα (17,1%, 23,8% καὶ 30,8% γιὰ τὶς τρεῖς περιοχές) ἔρχονται τὰ ἐπιστημονικὰ καὶ τεχνικὰ βιβλία μὲ κοινωνικό, πολιτικό καὶ ἱστορικό περιεχόμενο. Γιὰ τοὺς ἄνδρες ὅμως αὐτὴ ἡ κατηγορία βιβλίων βρίσκεται στὸ ἴδιο ὕψος μὲ τὴ λογοτεχνία. Ἄν μπορούμε νὰ βασιστοῦμε στὸν ἀριθμὸ τῶν ἀνδρῶν πού ἐρωτήθηκαν γιὰ νὰ ἐξαγάγουμε γενικότερα συμπεράσματα, διαπιστώνουμε μιά εὐρύτητα ἐνδιαφερόντων.

Ἀπὸ τὰ ἄλλα εἶδη βιβλίων αὐξηση στὸ ἀστικό δείγμα παρουσιάζουν τὰ βιβλία τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἐργασία καὶ ἡ ποίηση (15,9% καὶ 22,4% ἀντίστοιχα).

Διάβασμα ἐφημερίδων-περιοδικῶν

Στὸ συχνὸ διάβασμα τῶν ἡμερησίων ἐφημερίδων ὑπερτερεῖ μὲ μεγάλῃ διαφορά (τριπλάσια τοῦ ἡμιαστι-

κοῦ καὶ περισσότερο ἀπὸ τετραπλάσια τοῦ ἀγροτικοῦ) τὸ ἀστικό δείγμα (69,0%). Ἡ ἴδια περίπου διαφορά παρατηρεῖται καὶ στὰ ἐβδομαδιαῖα περιοδικὰ γενικοῦ ἐνδιαφερόντος.

Τὰ ποσοστὰ τῶν ἀνδρῶν πού διαβάζουν συχνὰ ἡμερησίο τύπο εἶναι πολὺ ὑψηλότερα τῶν γυναικῶν: στὶς ἀγροτικὲς περιοχές 50% ἔναντι 15,5% τῶν γυναικῶν, στὶς ἡμιαστικὲς περιοχές 76% ἔναντι 22% τῶν γυναικῶν, στὶς ἀστικὲς ἀνδρῶν τὸ 90% ἔναντι 69% τῶν γυναικῶν. Διαπιστώνεται ὅτι στοὺς ἄνδρες ἡ διαφορά στὰ ποσοστὰ μετὰξὺ ἀγροτικοῦ καὶ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ εἶναι πολὺ μικρότερη ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη τῶν γυναικῶν. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ ἡμιαστικό καὶ ἀστικό δείγμα δὲν υπάρχουν ἄνδρες πού δὲν διαβάζουν καθόλου ἡμερησίως ἐφημερίδες.

Σχετικὰ μὲ τὰ ἐβδομαδιαῖα περιοδικὰ γενικοῦ ἐνδιαφερόντος (ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ περισσότερα εἶναι γυναικεῖα) ἡ προτίμηση τῶν ἀνδρῶν μειώνεται ἀναλογικὰ καὶ στὰ τρία δείγματα, ἂν καὶ οἱ μισοὶ περίπου διαβάζουν κάπου-κάπου τέτοια περιοδικὰ.

Συνυπερασματικά, οἱ Ἀθηναῖοι γονεῖς, λόγω ἐπιπέδου ἐκπαίδευσεως, συσσωρευσεως πηγῶν καὶ εὐκαιριῶν, ὑπερτεροῦν ἔναντι τῶν γονέων τῶν ἄλλων περιοχῶν στὴ συνήθεια τοῦ διαβάσματος. Ἀντίθετα, τὰ παιδιά ὅλων τῶν δειγμάτων διαβάζουν ἐξίσου καὶ μάλιστα τὰ ἴδια εἶδη βιβλίων (στὴν ἐπαρχία γνωστὰ καὶ τυποποιημένα, στὴν Ἀθήνα κάποια μεγαλύτερη ποικιλία). Ἐνὰς ἀπὸ τοὺς σημαντικούς αἰτιολογικοὺς παράγοντες πρέπει νὰ εἶναι ὅτι τὰ παιδιά καὶ τῶν τριῶν στρωμάτων ἐξίσου ἐνθαρρύνονται (ἰδίως ἀπὸ τοὺς γονεῖς) νὰ διαβάζουν βιβλία. Εἰδικότερα στὶς ἀγροτικὲς περιοχές, τὰ παιδιά παρακινοῦνται καὶ ἀπὸ τοὺς δασκάλους τοὺς (74,5%), ἐνὸς στὶς ἀστικὲς τὸ φαινόμενο περιορίζεται (49%).

4. Παραδοσιακὰ εἶδη κουλτοῦρας

4. 1. Θέατρο

Κλασικὸ πολιτιστικὸ εἶδος μὲ μορφές ὅμως τόσο παραδοσιακὲς ὅσο καὶ σύγχρονες. Πόσο ἡ σύγχρονη τεχνολογία ὀδήγησε τὸ θέατρο σὲ ἀκμή ἢ μαρasmus ἐξαρτᾶται ἀπὸ πολλοὺς παράγοντες—συνυφασμένους μὲ τὸ πολιτισμικὸ σύστημα κάθε λαοῦ—καὶ ποικίλλει στὶς διάφορες χώρας. Στὴν Ἀγγλία π.χ. τὸ θέατρο ἀνθεῖ, τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἡ προσέλευση τοῦ κοινοῦ εἶναι μεγάλαι καὶ ἡ θεατρικὴ παραγωγὴ πλούσια,²⁷ ἐνὸς στὴν Ἀμερικὴ τὸ θέατρο πεθαίνει σιγά-σιγά καὶ τὸ κοινὸ στρέφεται περισσότερο στὸν κινηματογράφο.²⁸

Γενικά τὸ θέατρο, ἀντίθετα πρὸς τὰ σύγχρονα τεχνολογικὰ μέσα ἐπικοινωνίας (κινηματογράφος, τη-

25. Πρὶν καὶ Α. Βουγιούκα, «Περιδιάβαση στὴν ἀγορὰ τοῦ παιδικοῦ βιβλίου», Ἐφημ. *Τὸ Βήμα*, 30/4/1980. : Στὴν ἀγορὰ κυκλοφοροῦν περισσότεροι ἀπὸ πενήντα τίτλοι βιβλίων τοῦ ἀπὸ δέκα καὶ πλεονέστερους ἐκδότες.

26. Περιοδικὸ *Διάβας*, ἀρ. 29, Ἀπρίλιος 1980, σ. 14.

27. Robert Brustein. *The Culture Watch: Essays on Theatre and Society*, 1969-1974, New York, Al. Knopf, 1975. σ. 111.

28. Ὁ.π., σ. 88.

λέοραση), αντιπροσωπεύει κατ' ἐξοχήν τὴν ὕψηλὴν κουλτούρα, τὸ δὲ σοβαρὸ θέατρο τὴν κουλτούρα λίγων πού ἀνήκουν συνήθως σὲ μιά πνευματικὴ ἐλίτ.²⁹ Συγχρόνως, θεωρεῖται ὅτι ἡ ψυχολογικὴ του ιδιότητά ἔχει μικρότερη σημασία ἀπὸ τὴν ἱκανότητά του νὰ προβληματίζει, νὰ ἀναπτύσσει τὸ νοῦ καὶ τὴ φαντασία καὶ νὰ προκαλεῖ ἔτσι τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τοῦ θεατῆ.

Στὴν Ἑλλάδα, ἡ κίνηση τῶν θεάτρων, ἀντίθετα πρὸς ὅ,τι συνέβη στὸν κινηματογράφο, δὲν φαίνεται νὰ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τῆς τηλεόρασης (1968). Παρατηρεῖται κάποια διακύμανση στὸν ἀριθμὸ τῶν εἰσιτηρίων πού διατίθενται κάθε χρόνο ἀπὸ τότε μέχρι σήμερα, χωρὶς ὅμως ἐντυπωσιακὴς μεταβολὴς.³⁰ Τὸ εἶδος τοῦ θεάτρου πού ἀπέκτησε στὴ χώρα μας λαϊκὰ χαρακτῆρα εἶναι ἡ ἐπιθεώρηση.

Ὅλα σχεδὸν τὰ θεάτρα ἐδρεύουν στὴν Ἀθήνα καὶ τὴ Θεσσαλονίκη. Ἡ ἐπαρχία, ἐκτός ὀλίγων ἐξαιρέσεων ὅπου δημιουργήθηκαν τοπικὰ θεάτρα, βλέπει θεάτρο βασικά χάρη στοὺς περιοδεύοντες θιάσους. Μ' αὐτὲς τὶς συνθήκες, θὰ φανταζόταν κανένας ὅτι ἡ προσέλευση στὸ θέατρο, σὲ σύγκριση μὲ τὸν κινηματογράφο, θὰ ἦταν πολὺ χαμηλὴ. Παρατηρεῖται ὅμως τὸ φαινόμενο νὰ κυμαίνεται αὐτὴ στὰ ἴδια περίπου ἐπίπεδα. Διαπιστώνεται δηλαδὴ καὶ στὴν περίπτωση τοῦ θεάτρου προσέλευση σὲ πολὺ μικρὴ ἔκταση προκειμένου γιὰ τὶς ἀγορικὲς καὶ ἡμιστικὲς περιοχὲς (δὲν πῆγε μέσα σ' ἓνα χρόνο τὸ 79% τῶν γυναικῶν τοῦ χωριοῦ καὶ τὸ 65% τῶν γυναικῶν τοῦ ἡμιστικοῦ χωρίου). Στὴν Ἀθήνα ὅμως τὸ ποσοστὸ ὅσων εἶδαν τουλάχιστον δύο θεατρικὲς παραστάσεις στοὺς δώδεκα τελευταίους μῆνες εἶναι σημαντικὸ (49,5%).

Στοὺς ἄνδρες μειώνεται τὸ ποσοστὸ ὅσων δὲν πῆγαν καθόλου στὸ θέατρο μέσα στὸν τελευταῖο χρόνο, ἰδιαίτερα δὲ στὸν ἀγορικὸ χώρο (ἀπὸ 79% γιὰ τὶς γυναῖκες, γίνεται 64% γιὰ τοὺς ἄνδρες). Γενικά πάντως, οἱ πατέρες ἐμφανίζονται νὰ πηγαίνουν συχνότερα στὸ θέατρο, κάτι πού παρατηρήθηκε ἄλλωστε καὶ στὴν περίπτωση τοῦ κινηματογράφου καὶ τῶν μουσείων (βλ. παρακάτω).

Σχετικὰ μὲ τὰ παιδιά, ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς ἔρευνας προκύπτει ὅτι αὐτὰ πηγαίνουν λιγότερο στὸ θέατρο ἀπὸ ὅ,τι στὸν κινηματογράφο. Πάντως καὶ σ' αὐτὸ τὸ πολιτιστικὸ εἶδος εἶναι ὕψηλότερη ἡ συμμετοχὴ τῶν παιδιῶν τῆς πρωτεύουσας σὲ ποσοστὰ σχεδὸν διπλάσια ἀπὸ ἐκεῖνα τῶν παιδιῶν τοῦ χωριοῦ ὅσον ἀφορᾷ στὰ σοβαρὰ καὶ ἐλαφρὰ θεατρικά ἔργα (40,5% καὶ 51,5% ἀντίστοιχα πηγαίνουν κάπου-κάπου στὸ θέατρο ἔναντι 23,5% καὶ 35% τῶν παιδιῶν τῆς ὑπαίθρου). Ἡ διαφορὰ δὲν εἶναι ἐντυπωσιακὴ ἀν ἀναλογιστεῖ κανεὶς τὴν τεράστια ἀνισότητά τῶν εὐκαι-

ριῶν στὸν τομέα τοῦ θεάτρου μεταξὺ Ἀθῆνας καὶ χωριοῦ.

Τὸ παιδικὸ θέατρο δὲν δίνει ἀξιόλογα ποσοστὰ. Μόλις τὸ 1/5 τῶν παιδιῶν ἀπάντησαν καὶ στὰ τρία εἰγώματα καὶ μάλιστα χωρὶς σημαντικὲς διαφορὲς. Προσπάθειες ἐξ ἄλλου γύρω ἀπὸ τὸ παιδικὸ θέατρο ἔχουν γίνεῖ μόνο τὰ τελευταῖα χρόνια καὶ ἀπ' αὐτὲς λίγες εἶναι οἱ σημαντικὲς. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τὸ παιδικὸ θέατρο δὲν προσελκύει ἰδιαίτερα τοὺς ἐφήβους.

Ὑπογραμμίζεται ὅτι μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ ὅποιο-δήποτε εἶδος θεάτρου δὲν ἐκδηλώνεται ἀπὸ τὰ παιδιά σὲ ποσοστὸ ἀνώτερο τοῦ 1/4 τῶν ἐρωτηθέντων, ἐνῶ στὶς μητέρες τοὺς παρατηρεῖται αὐξημένο ἐνδιαφέρον· καὶ σ' αὐτὲς ὅμως δὲν ὑπερβαίνει τὸ μισὸ τοῦ συνόλου.

Συμπερασματικά, τὸ θέατρο προσελκύει περιορισμένο γυναικεῖο κοινὸ, ἐνῶ στὰ παιδιά ἀπουσιάζει τὸ ἐντονὸ ἐνδιαφέρον. Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀγοτῶν γιὰ τὸ θέατρο εἶναι συζητήσιμο, ἐπειδὴ μεγάλος ἀριθμὸς αὐτῶν ἀρνέσται τὸ εἶδος ἢ τὸ γνωρίζει μόνο ἀπὸ τὴν τηλεόραση.

4. 2. Μουσικὴ

Ἡ μουσικὴ τέχνη ἔχει δεχθεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ἐπίδραση τῆς σύγχρονης τεχνολογίας. Συγκεκριμένα, στὸν τομέα τῆς ἐκτελέσεως ἀφ' ἑνὸς τελειοποιήθηκαν τὰ παλαιὰ μουσικὰ ὄργανα καὶ ἀφ' ἑτέρου κατασκευάστηκαν καὶ καθιερώθηκαν καινούργια μὲ νέο ἦχο καὶ πολλαπλὲς δυνατότητες (π.χ. τὸ synthesizer). Ἡ ἡλεκτρονικὴ μουσικὴ εἶναι προϊόν τῆς τεχνολογικῆς ἐποχῆς μας.

Συγχρόνως, ἡ μουσικὴ ὡς ἀκρόαμα γνώρισε τεράστια καὶ ταχύτητα διάδοσης μέσω τῆς τηλεόρασης καὶ τοῦ ραδιοφώνου καὶ κυρίως χάρη στὴν εὐρεία χρῆση τοῦ δίσκου καὶ τῆς μαγνητοταινίας/κασέτας (ἀπὸ τὶς οἰκογένειες πού ρωτήθηκαν, ἔχουν πικὰ 20% στὶς ἀγορικὲς περιοχὲς, 21,5% στὶς ἡμιστικὲς καὶ 67,5% στὶς ἀστικές περιοχὲς, καὶ μαγνητόφωνο/κασετόφωνο 58%, 63%, καὶ 86% ἀντίστοιχα). Ἡ βιομηχανιοποίηση αὐτὴ προωθείται καὶ ἐλέγχεται ἀπὸ τὶς ἐταιρίες δίσκων μουσικῆς γιὰ τὶς ὁποῖες ἀποτελεῖ πηγὴ πλουτισμοῦ καὶ δυνάμεως.

Μεταπολεμικά, γεννήθηκε στὴν Ἀμερικὴ μιά νέα μουσικὴ τεχντροπία πού ταυτίστηκε γιὰ πρώτη φορὰ μὲ τὴ νεολαία τῆς ἐποχῆς, τὸ rock and roll. Αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς μουσικῆς ἀπέτελεσε συγχρόνως μιά φιλοσοφία, ἓνα τρόπο ζωῆς πού ἐφηρε τὴ νεολαία σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς θεσμούς τῆς μεταπολεμικῆς κοινωνίας (ἀστικὸ σύστημα, οἰκογένεια). Ἡ μουσικὴ αὐτὴ διαδόθηκε χάρη στὰ σύγχρονα τεχνικά μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς Ἀμερικῆς σὲ διεθνὴ κλίμακα.

Στὴν Ἑλλάδα, εἰσέβαλε ἡ ξένη μουσικὴ (κυρίως ἡ ἀμερικανικὴ καὶ ἡ ἀγγλικὴ πόπ) στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '50 καὶ διαδόθηκε στὰ στρώματα τῆς νεο-

29. Ὁ.π., σ. XII.

30. Στατιστικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος, ΕΣΥΕ, Ἀθῆνα 1979.

λαίας, για να εξαπλωθεί ολοκληρωτικά μέσα στη δεκαετία του '60.

Υστερα από κάποια κάμψη κατά την εποχή της έπταετίας, που οφείλεται στο πολιτικό σύστημα αλλά και στη διαφήμιση, φτάνουμε σε άνοδο της πόπ στα τελευταία χρόνια και ιδίως την τελευταία διετία. Οι πωλήσεις ξένων δίσκων αυξάνονται ραγδαία και φτάνουν στο ύψος των πωλήσεων δίσκων ελληνικής μουσικής, πράγμα που ξενίζει αν σκεφθεί κανείς πως το αγοραστικό κοινό των δίσκων ξένης πόπ είναι μικρής ηλικίας και κατά συνέπεια περιορισμένων χρηματικών δυνατοτήτων. Ξένα αλλά και ελληνικά συγκροτήματα περιδοθούν τη χώρα και δίνουν ζωντανές συναυλίες.

Ο βασικός λόγος της τελευταίας εξαπλώσεως της πόπ είναι η πτώση και η νόθευση της ελληνικής μουσικής τα τελευταία χρόνια.

Το μεγάλο ενδιαφέρον των μισών περίπου έρωτηθέντων παιδιών κερδίζει η μουσική πόπ, σε όλα τα δείγματα, ενώ συναντά την αδιαφορία των γονέων στη συντριπτική τους πλειονότητα (άπό 71,5% ως 84%).

Ός προς τα υπόλοιπα είδη μουσικής, διαπιστώνονται από τα αποτελέσματα τά εξής: Η τζάζ δεν έχει ενθέρμους φίλους παρά ελάχιστους και αυτούς ανάμεσα στα παιδιά. Όσον αφορά στην κλασική μουσική, η ίδια έλλειψη ενδιαφέροντος παρατηρείται σε γονείς και παιδιά. Μόνο στην άστική περιοχή εκδηλώνεται μεγαλύτερο ενδιαφέρον (28%) και αυτό από τους γονείς μόνο. Γεγονός είναι ότι στο χώρο της λεγόμενης «σοβαρής» μουσικής οι εκδηλώσεις περιορίζονται μόνο στην περιοχή της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης και αφορούν σε συναυλίες που δίνονται κυρίως από τις κρατικές συμφωνικές ορχήστρες. Στην επαρχία ανάλογες εκδηλώσεις οργανώνονται και από φιλαρμονικές ορχήστρες, μουσικές λέσχες και χορωδίες που στηρίζονται στην ιδιωτική πρωτοβουλία και τις τοπικές αρχές.

Το μεγάλο ενδιαφέρον της πλειονότητας του αγροτικού και ήμιαστικού δείγματος (3/4) συγκεντρώνει η δημοτική μουσική, ενώ στους άστους το αντίστοιχο ενδιαφέρον ελαττώνεται σημαντικά (42%) για να πέσει ακόμη περισσότερο προκειμένου για τα παιδιά, ανεξάρτητα από περιοχή.

Υψηλό είναι το ενδιαφέρον των γονέων για τη λαϊκή μουσική με έξαρση στο ήμιαστικό δείγμα (71% έναντι 53,5% του αγροτικού και 42% του άστικού). Και των παιδιών όμως το ενδιαφέρον για τη λαϊκή μουσική είναι ζωηρό, εκτός των παιδιών της πρωτεύουσας (21,5%). Η έλαφρά μουσική έχει τους θερμότερους οπαδούς ανάμεσα στις γυναίκες της Αθήνας (42,5%).

Φαίνεται από τα στοιχεία της έρευνας ότι τα παιδιά ακούουν μουσική περισσότερο στο σπίτι παρά σε δημόσιους χώρους (ντισκοτέκ κτλ.), κι αυτό είναι έντονο στο στά παιδιά της Αθήνας.

Ανεξάρτητα από το ενδιαφέρον για τα διάφορα είδη της μουσικής η παρακολούθηση συναυλιών από μέρους των μητέρων είναι σχεδόν μηδενική στον αγροτικό και ήμιαστικό χώρο, με μόνη εξαίρεση τη συναυλία δημοτικής μουσικής. Αλλά και στον άστικό χώρο η συμμετοχή σε συναυλία είναι πολύ περιορισμένη: το υψηλότερο ποσοστό συγκεντρώνει έδω η κλασική μουσική (16% των γυναικών παρακολούθησαν τουλάχιστον μία συναυλία τους τελευταίους δώδεκα μήνες). Η παρακολούθηση συναυλιών είναι συστηματικότερη στα παιδιά, αλλά μόνον όσον αφορά στην έλαφρά μουσική συμπεριλαμβανομένης και της πόπ.

4. 3. Μουσεία

Το μουσείο ως πολιτιστικός θεσμός ανάγεται στα τέλη του 18ου αϊ., όποτε το κοινό άρχισε να έχει πρόσβαση στις μεγάλες ιδιωτικές συλλογές.³¹ Κύριος σκοπός του ήταν να επιδείξει τά καλλιτεχνικά του εκθέματα τά όποια στην άρχή άπευθύνονταν σ' ένα περιορισμένο κύκλο ανθρώπων, μία έλίτ. Καθώς τά πρώτα μουσεία ήσαν ειδικευμένα σ' ένα είδος, χρησιμοποιεν κυρίως για έπιστημονικούς και έρευνητικούς σκοπούς.

Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο άμφισβητήθηκαν οι παραδοσιακές για τό μουσείο αντίληψεις, με αποτέλεσμα να διαγραφούν νέοι προσανατολισμοί στη φιλοσοφία και τον τρόπο λειτουργίας του.³²

Η έπικρατέστερη στην εποχή μας προσφορά του μουσείου είναι ως εκπαιδευτικού θεσμού, όχι με την έπιστημη σημασία της λέξεως, αλλά ως πηγή μάλλον πνευματικού έρεθίσματος και ψυχαγωγίας.³³ Η έμπειρία του σημερινού έπισκέπτη του μουσείου είναι συνθετική και βασίζεται σε μία σχέση έπικοινωνίας-συμμετοχής άφ' ενός με χαρακτήρα πολιτιστικό έφ' όσον κατευθύνεται στα άντικείμενα-εκθέματα, και άφ' έτέρου κοινωνικό έφ' όσον αναπτύσσεται, με κατεύθυνση προς τό κοινό του μουσείου. Σ' αυτή τη συμμετοχή, που θά μπορούσε να θεωρηθεί ότι έχει πολλές άποχρώσεις ποιότητας, υπάρχει η δυνατότητα ενός άνώτατου σημείου δυναμικής σχέσεως. Δηλαδή, όσον άφορά στο έκθεμα η σχέση μετατρέπεται σε βίωμα ούσιαστικό ενός μηνύματος.³⁴

31. Γρ. Γκιζέλης, 'Ηλ. Άντωνιοπούλου, 'Όλ. Γαρδίκη, Ε. Καλπουριτζή, Χρ. Λασκαράτου, 'Οργάνωση και Χωροκατανομή των 'Ελληνικών Λαογραφικών Μουσείων και Συλλογών, ΕΚΚΕ, Τόμος Α', Αθήνα 1979, σ. 9.

32. 'Ο.π., σ. 11.

33. The Organization of Museums, practical advice, Unesco, Paris 1960, σ. 79.

34. Δ. Καρύδης, Άραστηριότητες έλεύθερου χρόνου, Έρευνα Πολυεδομικών Προτύπων, Μέρος Β', ΕΜΠ, Αθήνα 1977, σ. 3. 3. 4.(3).

"Όσον αφορά στους άλλους επισκέπτες του μουσείου (συγγενείς, φίλους αλλά και ξένους) ευννοείται η επαφή μαζί τους που συνοδεύεται από ανταλλαγή απόψεων και υποβοηθείται από το κατάλληλο κλίμα ενός σύγχρονα διαμορφωμένου μουσείου.³⁵ Στην τελευταία περίπτωση, ενισχύεται η πολιτιστική αυτή ανταλλαγή και από το γεγονός ότι τα άτομα βρίσκονται μακριά από καθημερινά πρακτικά προβλήματα.³⁶

Η συμμετοχή του επισκέπτη του μουσείου έχει ένα ακόμη σοβαρό πλεονέκτημα. "Αν και το μουσείο κατατάσσεται στα μαζικά πολιτιστικά φαινόμενα, επιτρέπει εντούτοις στον επισκέπτη να έχει ελευθερία κινήσεως, σκέψεως και χρόνου, προκειμένου να έρμηνεύσει τα πράγματα μόνος του με οικείο σ' αυτόν τρόπο. Με άλλα λόγια, το ίδιο το άτομο ελέγχει και καθορίζει το ρυθμό της συμμετοχής του.

Έν πάση περιπτώσει, είναι σπάνιες οι έμπεριστατωμένες έρευνες που χρησιμοποιούν ψυχολογικές και κοινωνιολογικές τεχνικές για να εκτιμήσουν τις αντιδράσεις μιάς ευρείας κλίμακας επισκεπτών.

Στην Ελλάδα, δεν είναι καν γνωστός ο αριθμός των επισκεπτών των μουσείων της χώρας, εκτός εκείνων των περιπτώσεων των μουσείων όπου καταβάλλεται εισιτήριο. Αλλά και σ' αυτούς τους αριθμούς περιλαμβάνονται και ξένοι τουρίστες.

Στην παρούσα έρευνα ζητείται μόνο η συχνότητα επισκέψεων σε μουσεία και δεν εξετάζεται η ποιότητα της έμπειρίας από τις επισκέψεις. Διαπιστώνεται ότι οι ένηλικοι επισκέπτες είναι γενικά πολύ λίγοι. Στον αγροτικό χώρο συγκεκριμένα, όπου ακόμη και τα κλασικού τύπου μουσεία είναι ανύπαρκτα, τα ποσοστά των επισκεπτών τόσο των μητέρων όσο και των πατέρων είναι ελάχιστα. Έξ' άλλου, και στα τρία δείγματα, το κοινό ειδικών σύγχρονων μουσείων (π.χ. φυσικών επιστημών, τεχνολογίας), τα οποία άλλωστε σπανίζουν στη χώρα μας, είναι άσημαντο.

Τά ιστορικά μνημεία (κάστρα, εκκλησίες) συγκεντρώνουν τα υψηλότερα ποσοστά των μητέρων τότε ήμισιτικού δείγματος (14,5% πήγαν το τελευταίο δωδεκάμηνο πολλές φορές και 11,5% μόνο μία φορά). Στον αστικό χώρο, τα ποσοστά είναι κάπως υψηλότερα και ειδικά όσον αφορά στα μουσεία/εκθέσεις ζωγραφικής ή γλυπτικής (19% πήγαν πολλές φορές μέσα στον τελευταίο χρόνο και 9,5% μία φορά), τα μουσεία/εκθέσεις, ιστορικά, αρχαιολογικά (17,5% πήγαν πολλές φορές και 11,5% μία φορά), καθώς και τα ιστορικά μνημεία (25% και 12% αντίστοιχα). Οι μέσοι όροι γυναικών που δεν έχουν πάει ποτέ σε μουσείο είναι για το χωριό 62,8%, το ήμισιτικό κέντρο 52,4% και την Αθήνα 33,5%.

Είναι ενδιαφέρον ότι οι πατέρες γενικά είναι σ' όλες τις περιοχές πολυπληθέστεροι ως επισκέπτες μουσείων και σε αρκετές περιπτώσεις πλησιάζουν το διπλάσιο των μητέρων.

Φαίνεται ότι τα παιδιά πηγαίνουν σε μουσεία και καλλιτεχνικές εκθέσεις συχνότερα από τους γονείς τους (ή απάντηση "κάπου-κάπου" που κλιμακώνεται ως εξής από το αγροτικό στο αστικό δείγμα, 37,5%, 48,5% και 60,5%, είναι πάντως άσπης για τα χρονικά διαστήματα που ύπονοεί).

Είναι έντυπωσιακό το ότι το 56,5% των παιδιών στα χωριά δεν επισκέπτεται καθόλου μουσείο, ενώ στην Αθήνα το ποσοστό μειώνεται στο 24,5%. Αξιοπρόσεκτο είναι επίσης το γεγονός ότι στην Αθήνα 14 στα 100 παιδιά πηγαίνουν σε μουσείο συχνότερα από μία φορά το μήνα. Δεν πρέπει βέβαια να λησμονείται η παρακίνηση των παιδιών να πηγαίνουν σε μουσεία, ή οποία συνήθως προέρχεται είτε από τους γονείς, είτε από το σχολείο, έχει εφαρμογή μόνο στην Αθήνα ή στα αστικά κέντρα όπου υπάρχουν μουσεία. Αξίζει όμως να υπογραμμιστεί ότι το ενδιαφέρον των παιδιών για το πολιτιστικό αυτό είδος εκδηλώνεται με την ίδια σχεδόν ένταση και για τα τρία γεωγραφικά στρώματα, με μία μικρή μάλιστα αύξηση ως προς το μεγάλο ενδιαφέρον για τα παιδιά του χωριού (31% έναντι 24% για τα παιδιά της Αθήνας).

Γενικά, οι ένηλικες επισκέπτες των μουσείων είναι λίγοι, συγκεκριμένα μέσα σε κάθε ύπο-δείγμα δεν υπερβαίνουν για κάθε κατηγορία μουσείων το 1/3 των έρωτηθέντων, και αυτοί συγκεντρώνονται στην Αθήνα. Τα παιδιά της Αθήνας επισκέπτονται εδώγως περισσότερο τα μουσεία, μολονότι σ' όλες τις περιοχές εκδηλώνεται το ίδιο περίπου ενδιαφέρον.

5. Παραδοσιακές μορφές κουλτούρας χωρίς μαζικό χαρακτήρα

5. 1. Έντεχνη προφορική επικοινωνία

Η κατ' έξοχην παραδοσιακή μορφή κουλτούρας επικοινωνίας είναι ο προφορικός λόγος που αντιδιαστέλλεται προς τη σύγχρονη ηλεκτρονική κουλτούρα. Η τελευταία ταυτίζεται με τα μαζικά μέσα επικοινωνίας και αποτελεί την κατάληξη στην οποία οδηγεί η αλλαγή, γιατί η κατεύθυνση της αλλαγής είναι πάντοτε από το προφορικό προς το σύστημα των μέσων μαζικής επικοινωνίας. Δεν ύπάρχει παράδειγμα αντίστροφης πορείας.³⁷ Οι διαφορές των δύο αυτών συστημάτων επικοινωνίας είναι βασικές και άφορου όχι

35. Γρ. Γκιζέλης, κ.ά., ό.π., σ. 87.

36. *The Visitor and the Museum*, The 1977 Program Planning Committee, Museum Educators of the American Association of Museums, σ. 15.

37. Daniel Lerner, *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*, Illinois, Glencoe, The Free Press, 1958, σ. 56.

μόνον στο δίαυλο αλλά και στο κοινό, στο περιεχόμενο και στην πηγή.³⁸

Η προφορική επικοινωνία απαιτεί την υψηλότερη σέ βαθμό συμμετοχή του ατόμου. Όταν πρόκειται ειδικότερα για προϊόντα του έντεχνου προφορικού λόγου, τότε παρουσιάζεται έντονο το στοιχείο της δημιουργικότητας κάθε φορά που τα προϊόντα αυτά παρουσιάζονται σ' ένα ακροατήριο, καθώς μεταμορφώνονται σε κάθε παρουσίαση και συνθέτουν μία νέα πολιτισμική μορφή.³⁹

Οι ιστορίες και τα τραγούδια που λέγονται από τους γονείς στα παιδιά αποτελούν μία παραδοσιακή οικογενειακή, πολιτιστική δραστηριότητα και συγχρόνως ένα τρόπο μεταβίβασης αξιών και στάσεων με μεγάλη σπουδαιότητα. Στην παρούσα έρευνα είναι αξιοσημείωτο το φαινόμενο των υψηλών ποσοστών στις δραστηριότητες αυτές, ιδίως στην αφηγηματική επικοινωνία και μάλιστα στο χωριό ως κατ' έξοχήν παραδοσιακό (δηλ. 73% στους αγρότες, 66,5% στα ημιαστικά κέντρα και 59% στην Αθήνα) άπαντων ότι διηγούνται/διηγούνταν συχνά ιστορίες στα παιδιά τους). Το ποσοστό των μητέρων που δεν είπαν ποτέ ιστορίες στα παιδιά τους δεν υπερβαίνει για κάθε υποδείγμα το 5,5%. Μηδαμινά επίσης είναι τα ποσοστά εκείνων που περιορίζονται μόνο στο διάβασμα των ιστοριών, κάτι που δηλώνει ότι γενικά χρησιμοποιείται ο τρόπος της ελεύθερης αφηγήσεως, που είναι και ο πιο δημιουργικός.

Στα έρωτηθέντα παιδιά της έρευνας, που είναι έφηβοι 12-17 χρόνων, οι ιστορίες που λέγονται σήμερα περιορίζονται κατά πολύ, με τη μεγαλύτερη μείωση στην πρωτεύουσα (12,5% έναντι 28% των ημιαστικών κέντρων και 27,5% των αγροτικών). Η ηλικία στην όποια άπευθύνονται κατά κύριο λόγο οι ιστορίες είναι η παιδική.

Μόνο το 1/5 απ' τις μητέρες σε κάθε περιοχή δεν είπε τραγούδια στα παιδιά τους. Πάντως τα τραγούδια προς τα παιδιά είναι περισσότερα από εκείνα που τραγουδιούνται με άλλα μέλη της οικογένειας. Τα τελευταία αφορούν γύρω στο 60% του πληθυσμού των γυναικών μέσα σε κάθε υπο-δείγμα.

Στα παιδιά τους οι αγρότισσες συνηθίζουν να τραγουδούν, περισσότερο δημοτικά τραγούδια (76,4%), ενώ στους άστούς και τους κατοίκους των ημιαστικών κέντρων έρχονται πρώτα τα παιδικά τραγούδια (78,1% και 63,5% αντίστοιχα), τα όποια στους αγρότες κατέχουν τη δεύτερη θέση με 66%. Τα δημοτικά έξ' άλλου έρχονται δεύτερα στον ημιαστικό χώρο (56,5%), ενώ έρχονται σχεδόν τελευταία στην πρωτεύουσα. Στην Αθήνα συγκεντρώνουν υψηλό ποσοστό τα τραγούδια ελαφράς μουσικής (40,1%). Τα

λαϊκά τραγούδια τέλος συνηθίζονται από τις μισές μητέρες του ημιαστικού χώρου, ενώ στις άλλες περιοχές παρουσιάζουν μείωση (37,5% στο χωριό, 26,5% στην Αθήνα).

Στις ιστορίες και τα τραγούδια που λέγονται στα παιδιά οι πατέρες συμμετέχουν λιγότερο.

Συμπερασματικά, και στις τρεις περιοχές της έρευνας διατηρείται συχνή προφορική επικοινωνία μητέρων-παιδιών. Δεν παρατηρούνται σημαντικές αποκλίσεις, όπως θα φανταζόταν κανείς τουλάχιστον για το άστικό δείγμα. Φαίνεται πως ο προφορικός λόγος εξακολουθεί να αποτελεί για την ελληνική οικογένεια μία ισχυρή αντίρροπη δύναμη στην εισβολή της σύγχρονης τεχνολογίας. Η μητέρα είναι ο βασικός συνεκτικός κρίκος μέσα στην οικογένεια, αν δεχθούμε ότι ο προφορικός λόγος εκτός των άλλων στοιχείων του ένισχυει τους ψυχικούς δεσμούς και κρατάει τους ανθρώπους ένωμένους.⁴⁰

5.2. Παραδοσιακές και σύγχρονες δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου-Hobbies

Τις όριζουμε ως δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου, επειδή δεν έντάσσονται στα πλαίσια της εργασίας-επαγγέλματος κι επειδή έχουν κατά βάση ψυχαγωγικό χαρακτήρα. Τις διακρίνουμε δέ από τις προηγούμενες (τηλεόραση, κινηματογράφος, θέατρο), επειδή δεν άνηκουν στην κατηγορία του θεάματος-ακροάματος και δεν έχουν μαζικό χαρακτήρα.

Στην εποχή μας η έμπροσθεν σύλληψη του ελεύθερου χρόνου έχει επιδράσει στην έννοια αλλά και στον τρόπο χρήσεως του ελεύθερου χρόνου. Με την κατευθυνόμενη κατανάλωση έχουν εγκαταλειφθεί παραδοσιακές δραστηριότητες και άσχολίες, και το άτομο όθεται να περάσει τον ελεύθερο χρόνο του μέσα από «βιομηχανίες άναυξης». Όλο και λιγότερο συχνά αφήνεται ο άνθρωπος να περάσει το χρόνο του άβιαστα και έλευθερα, προϋπόθεση απαραίτητη για μία πραγματικά δημιουργική δραστηριότητα.

Οι άτομικές δραστηριότητες, καλλιτεχνικές και άλλες, που ξεφεύγουν από την κατηγορία του θεάματος-ακροάματος, συμβάλλουν σε έντονότερη ενεργοποίηση του ατόμου και έπομένως δημιουργικότερη και ούσιαστικότερη συμμετοχή του.

Επιπλέον, οι τεχνολογικές άνακαλύψεις και πρόοδοι της εποχής μας ένισχύουν τη δυνατότητα για ευκολότερη πρόσβαση και δημιουργικότερη συμμετοχή σε διάφορους τομείς της κουλτούρας, άπρόσιτους λίγο πριν στους μη ειδικούς, όπως είναι π.χ. η δημιουργία μιας κινηματογραφικής ταινίας με τη μηχανή Super 8.⁴¹ Η συγκεκριμένη βέβαια δραστηριότητα,

38. Ό.π., σ. 55.

39. Γρηγόρης Γκιζέλης, *Το πολιτισμικό σύστημα. Ό σημειωτικός και επικοινωνιακός χαρακτήρας του*, Αθήνα, Γρηγορόπουλος, 1980, σ. 79.

40. Ό.π., σ. 29.

41. Γρηγόρης Γκιζέλης, *Έκθεση για τη σκοπιμότητα ιδρύσεως κρατικής σχολής κινηματογράφου και τηλεόρασης*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1977, σ. 11.

πολύ μοντέρνα και με οικονομικές απαιτήσεις, είναι σχεδόν ανύπαρκτη μεταξύ των ερωτηθέντων γονέων και παιδιών.

Στους γονείς γενικά είναι μηδαμινές οι περιπτώσεις εκείνων που έχουν κάποια καθαρά καλλιτεχνική δραστηριότητα, με εξαίρεση τη φωτογραφία που απασχολεί έρασιτεχνικά τό 1/4 των ερωτηθέντων ανδρών της 'Αθήνας.

Ειδικότερα στις μητέρες, είναι ανύπαρκτες οι καλλιτεχνικές ασχολίες, χωρίς διαφοροποίησης στά τρία υπο-δείγματα. 'Εξαιρούνται οι δραστηριότητες με χρηστική αξία, όπως χειροτεχνία/έργοχειρο, μικροεπισκευές/μαστορέματα και κηπουρική. Τά υψηλότερα ποσοστά συγκεντρώνει το έργοχειρο (81,5%, 86,5% και 63% αντίστοιχα). Στους άνδρες ο τομέας αυτός προσεγγίζει στο μηδέν.

'Αλλά και τά μαστορέματα, μία τυπική ανδρική δραστηριότητα, συγκεντρώνουν τις απαντήσεις ενός μεγάλου μέρους των γυναικών με εξαίρεση στο ήμισυτικό δείγμα (53% έναντι 34% του άγροτικού και 37,5% του αστικού). 'Εν τούτοις, οι άνδρες κρατούν τά πρωτεία σ' αυτή τή δραστηριότητα που έρχεται συγχρόνως και πρώτη στις απαντήσεις τους. Πρέπει να σημειωθεί ότι στις μέρες μας τά μαστορέματα έχουν απόκτησει εκτός τής πρακτικής τους σημασίας και ψυχαγωγική, που ενισχύεται από τή διάδοση των σύγχρονων μηχανικών μέσων και σχετικών βιβλίων-βοηθημάτων.

'Η κηπουρική φαίνεται νά απασχολεί περισσότερο τής γυναικής, σέ υψηλά μάλιστα ποσοστά, ιδίως στον άγροτικό (61,5) και ήμισυτικό χώρο (73%).

Τέλος, ο άθλητισμός απασχολεί ενεργά ελάχιστα τους πατέρες και σχεδόν καθόλου τς μητέρες.

Σέ σύγκριση με τούς γονείς, όλα παιδιά πατηρούνται καλλιτεχνικές και άλλες πνευματικές δραστηριότητες σέ μεγαλύτερη κλίμακα και χωρίς σημαντικές αποκλίσεις μεταξύ των τριών στρωμάτων. Τόσο στο σχέδιο/ζωγραφική/γλυπτική όσο και στο γράψιμο τά ποσοστά και γιά τά τρία δείγματα κυμαίνονται από 20-30%. 'Εξαίρεση αποτελεί τό παίξιμο μουσικού όργάνου που συναντάται στο χοριό σέ πολύ περιορισμένη κλίμακα (7%), ενώ στην 'Αθήνα καλλιεργείται συστηματικότερα (29,5%). Στο τελευταίο συντελεί εκτός των άλλων και τό γεγονός ότι στην πρωτεύουσα παρέχεται ή δυνατότητα μουσικής εκπαίδευσης σέ σχολές-ώδεα που λείπουν τελείως στις άγροτικές περιοχές.

Είναι ενδιαφέρον ότι ή φωτογραφία, μία δραστηριότητα σύγχρονη, αποτελεί μία όχι άμελητα ασχολία των παιδιών όλων των περιοχών (σέ ποσοστά 21,5%, 36% και 31,5%).

Τά υψηλά ποσοστά στη χειροτεχνία/έργοχειρο θά μπορούσε κανείς νά υποθέσει ότι όφείλονται στις απαντήσεις των κοριτσιών.

'Η έπικρατέστερη γενικά ασχολία-hobby των παι-

διών φαίνεται ότι είναι ή συλλογή αντικειμένων (γραμματοσήμων, πόστερς κτλ.) και άφορά γύρω στά μισά παιδιά κάθε υπο-δείγματος.

5.3. Συμμετοχή σέ συλλογικές δραστηριότητες

Λέγοντας συλλογικές δραστηριότητες έννοούμε αυτές που πραγματοποιούνται έξω από τήν οικογένεια μέσα στά πλαίσια μιάς άτυπης ομάδας ή σωματείου.

'Η συμμετοχή αυτού του είδους, που προϋποθέτει μία ιδιαίτερη ικανότητα του ανθρώπου, αναπτύσσεται μόνο μέσα σέ μία σύγχρονη κοινωνία βιομηχανική, άστικοποιημένη και έγγραμματα- στην παραδοσιακή κοινωνία δέν υπάρχει αυτό τό χαρακτηριστικό.⁴²

'Ενώ όμως ή ιδέα του συλλόγου αποτελεί μία μοντέρνα έκφραση, στην έλληνική περίπτωση παρουσιάζεται ή έξής ιδιαιτερία και αντίφαση: «οι περισσότεροι κοινωνικοπολιτιστικοί σύλλογοι των αστικών κέντρων παίζουν ρόλο διατήρησης των παραδοσιακών μορφών του έλληνικού πολιτισμικού συστήματος. Οι κοινωνικοπολιτιστικές δραστηριότητες που αναλαμβάνονται από τούς συλλόγους αυτούς αποβλέπουν κυρίως στη διατήρηση τής παραδόσεως και λιγότερο στην καλλιέργεια τής δημιουργικότητας των μελών τους».⁴³ 'Αλλά κι εκείνοι οι σύλλογοι που αποβλέπουν στην πνευματική καλλιέργεια του ατόμου αναφέρονται σέ πρότυπα τής υψηλής κουλτούρας και χρησιμοποιούν μεθόδους που βασίζονται στον τύπο του μονοδρoμικού προτύπου έπικοινωνίας.⁴⁴

'Υπό τς συνθήκες αυτές, ή ιδιότητα ενός ατόμου ως μέλους ενός σωματείου δέν συνεπάγεται ότι α) αυτό συμμετέχει ενεργά στις δραστηριότητες του συλλόγου και β) αναπτύσσει όποσδήποτε δημιουργικές ικανότητες.

'Εν πάση περιπτώσει, ή συμμετοχή των μητέρων τής έρευνας σέ σωματεία και όμιλους είναι και στά τρία δείγματα ανάξια λόγου, άν εξαίρεσει κανείς τήν περίπτωση των κοινωνικοπολιτιστικών συλλόγων τής 'Αθήνας, όπου τό ποσοστό σημερινής συμμετοχής είναι γιά τς μητέρες 18,5% και γιά τούς πατέρες 32%. Γενικά, ή συμμετοχή των πατέρων είναι αυξημένη σέ σύγκριση με τς μητέρες ιδίως προκειμένου γιά άθλητικούς όμιλους-συλλόγους στο παρελθόν.

'Η συμμετοχή των παιδιών σ' αυτό τό είδος τς δραστηριότητας κινείται στά ίδια περίπου με τούς γονείς χαμηλά επίπεδα. Τό φαινόμενο είναι γενικότερο, τουλάχιστον στη 'Αυτική Εδώπη, όπου τό ενδιαφέρον των νέων γιά τς οργανώσεις εκδηλώνεται περιο-

42. D. Lerner, δ.π., σ. 50.

43. Γρ. Γκιζέλης, 'Ηλ. 'Αντωνοκοπούλου, 'Ολ. Γαρδικη-Πασσά, 'Αν. Καρατζά, Πρακτική και όργάνωση κοινωνικοπολιτιστικών δραστηριοτήτων, 'Εκθεση και συλλογή στοιχείων γιά τόν έλληνικό χώρο, Τόμος Α', ΕΚΚΕ, 'Αθήνα 1977, σ. 21.

44. 'Ο.π., σ. 50.

ρισμένο, όπως έχουν διαπιστώσει κοινωνιολογικές και παιδαγωγικές μελέτες.⁴⁵

Στήν παρούσα έρευνα μικρή έξαρση παρουσιάζει ή συμμετοχή σέ άθλητικούς όμίλους-συλλόγους (17%, 24% και 27% γιά τά τρία δείγματα), κι αυτό άφορά προφανώς στά άγόρια.

Κάποιο ένδιαφέρον σημειώνεται και γιά χοροδίες στόν ήμιαστικό και άστικό χώρο (20% και 16% αντίστοιχα), αλλά στό παρελθόν.

Γενικά, οί έξωσπιτικές συλλογικές δραστηριότητες δέν συγκεντρώνουν όπαδούς τόσο μεταξύ τών γονέων όσο και μεταξύ τών παιδιών. Έλαφρά έξαίρεση παρουσιάζουν οί άθλητικοί σύλλογοι γιά τά παιδιά και οί κοινωνικοπολιτιστικοί γιά τούς γονείς τής Άθήνας.

Γενικές διευκρινιστικές παρατηρήσεις περί τού βαθμού συμμετοχής στήν κουλτούρα

Είνα δύσκολο νά καθοριστεί ό βαθμός ένεργητικότητας ή παθητικότητας στή συμμετοχή στήν κουλτούρα. Τά πολιτιστικά μέσα αυτά καθαυτά δέν καθορίζουν έγγενώς τό είδος τής συμμετοχής. Δέν είναι λ.χ. δεδομένο ότι ό θεατής τής τηλεόρασεως είναι πάντοτε πιό παθητικός δέκτης από έναν έπισκέπτη μουσείου, άν ό πρώτος επιλέγει τά προγράμματα πού βλέπει και ό δεύτερος ύποχρεώνεται νά έπισκεφθεί ένα μουσείο πού τόν άφηνει αδιάφορο. Ό βαθμός δηλαδή τής συμμετοχής προσδιορίζεται κατά μέγα μέρος από τό ίδιο τό άτομο (ανάλογα μέ τήν ήλικία, τά ένδιαφέροντά του κτλ.).

Αυτό πού προσφέρουν τά πολιτιστικά μέσα είναι μόνον οί δυνατότητες γιά ένεργητική συμμετοχή. Συνήθίζεται δέ συμβατικά νά θεωρείται ότι τά σύγχρονα τεχνολογικά μέσα και ειδικότερα τά όπτικοακουστικά δέν εύνοούν τήν ένεργο συμμετοχή, ή όποία αντίθετα ύποδαυλίζεται στις παραδοσιακές πολιτιστικές μορφές (γραπτές και προφορικές). Στο σημείο αυτό πρέπει νά λεχθεί ότι τά τεχνολογικά πολιτιστικά μέσα καθιέρωσαν ένα νέο είδος συμμετοχής στό όποιο καλείται νά προσαρμοστεί ό άνθρωπος ό συνηθισμένος σέ παραδοσιακές και έπομένως πιό οικείες σ' αυτόν μορφές, μέ αποτέλεσμα νά χρειάζεται νά καταβάλει ιδιαίτερες προσπάθειες και νά διανυθεί κάποιο χρονικό διάστημα μέχρις ότου μάθει νά ανταποκρίνεται ένεργητικά και ίσως δημιουργικά στις σύγχρονες αυτές πολιτιστικές μορφές. Γιατί τά σύγχρονα μέσα έχουν επιφέρει ριζική άλλαγή, εκτός τών άλλων, και στό ρυθμό συμμετοχής, ό όποιος άλλοτε έλεγχόταν από τό άτομο, ένώ τώρα καθορίζεται από τό μέσο.

Επίσης, δέν πρέπει νά λησμονείται ότι ή τεχνολογία τής έποχής μας άνοιξε νέους όρίζοντες στήν πα-

ραγωγή και χρήση τών πολιτιστικών προϊόντων και διεύρυνε τά πεδία δράσεως στό χώρο τής κουλτούρας.

Ένας άλλος παράγοντας πού θεωρείται ότι αντίστρατεύεται στήν ένεργο και δημιουργική συμμετοχή είναι ή μαζικοποίηση και ή έμπορευματοποίηση τής πολιτιστικής παραγωγής. Η «έλευθερία» τού καταναλωτή συνίσταται μόνο στή δυνατότητά του νά άπαντήσει και έν μέρει νά άλλάξει αυτό πού τού προσφέρεται· όχι όμως νά έμβαθύνει (έρευνήσει) ή νά ρωτήσει.⁴⁶

Τέλος, ή δημιουργική συμμετοχή συνδέεται μέ τήν έννοια τού παραγωγού και καταλαμβάνει τήν άνώτερη θέση στήν κλίμακα τών βαθμών συμμετοχής στήν κουλτούρα.

γ. καταμερισμός έργασίας και εύθυνών στήν οίκογένεια

Τά τελευταία χρόνια ή οίκογένεια ως θεσμός άποτέλεσε άντικείμενο μελέτης πολλών κοινωνικών έπιστημών στό χώρο τής ελληνικής οίκογένειας στόν όποιο έχουν σημειωθεί ουσιαστικές άλλαγές.

Η έσωτερική και έξωτερική μετανάστευση, τά ξένα πολιτισμικά πρότυπα και οί αξίες, ό τουρισμός και ή έκβιομηχάνιση, ή άστικοποίηση και ή τεχνολογία επηρέασαν τή δομή τής ελληνικής οίκογένειας ή όποία άναζητεί τό νέο της πρόσωπο. Οί διαπροσωπικές σχέσεις τών συζύγων, ό ρόλος και ή θέση τής γυναίκας, ό τρόπος διαπαιδαγωγήσεως τών παιδιών εκφράζουν τίς νέες τάσεις. Οί ρόλοι τών συζύγων έχουν ιδιαίτερη σημασία γιά τή θέση τής οίκογένειας στό πλαίσιο τών κοινωνικών μεταλλαγών. Ίδιαίτερη μάλιστα σημασία έχουν οί σχέσεις εξουσίας και ή κατανομή τών ρόλων.

Σέ ένα συνέδριο πού όργάνωσε ή Διεθνής Όμοσπονδία γιά τήν Άγωγή τών Γονέων, στό Menton τής Γαλλίας, ύποστηρίχθηκε ότι ή δομή τής οίκογένειας στηρίζεται γενικά όχι τόσο στό βιολογικό φαινόμενο τής τεκνογονίας όσο στό δίκτυο τών άμοιβαίων σχέσεων τών μελών της.⁴⁷ Άπουη πού άπηρεχεί και μία πλαισιότερη θέση τών ανθρωπολόγων.

Τό θέμα τής εξουσίας μέσα στήν οίκογένεια έχει άπασχολήσει κατά καιρούς πολλούς έρευνήτες, οί όποιοι κατέληξαν στό συμπέρασμα ότι ή μορφή τής εξουσίας αυτής επηρεάζεται κυρίως από τό πολιτισμικό σύστημα κάθε τύπου.

46. M. Green, *Issues and Problems in the Decentralizing of Cultural Planning*, Meeting of Experts on Studies, Research and Documentation on Planning of Cultural Development, Athens 1977, σ. 22.

47. Μαρία Ήλιού, «Διεθνές Συνέδριο γιά τό ρόλο τών γονέων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών*, τεύχ. 23, 1975, σ. 184.

45. Leopold Rosenmayr, «Jugend», *Handbuch der empirischen Sozialforschung*, Band 6, Herausgegeben von René König, Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart, 1976, σ. 122.

1. 'Ο υπεύθυνος για τις αποφάσεις στην οικογένεια

Η εξουσία στην οικογένεια παίρνει τη συγκεκριμένη μορφή εκφράσεώς της από το ποιος πού αποφασίζει για όλη τη μικρή αυτή ομάδα. Η μορφή της εξουσίας είναι δείκτης του βαθμού της εξελίξεως μίας κοινωνίας.⁴⁸

Στην παρούσα έρευνα οι φορείς της εξουσίας στην οικογένεια εξετάζονται στους ακόλουθους τρεις τομείς: α) τη μόρφωση των παιδιών β) τις σημαντικές δαπάνες και την αποταμίευση και γ) τις διακοπές.

Όπωςδήποτε, υπάρχουν διαφορές στη σημασία που έχουν οι τομείς αυτοί για την οικογένεια. Παρ' όλα αυτά, εκείνο που ενδιαφέρει είναι να διαπιστωθεί η τάση που επικρατεί μέσα στην οικογένεια σχετικά με το κύριο πρόσωπο που παίρνει τις αποφάσεις.

1.1. Μόρφωση των παιδιών

Το θέμα της μορφώσεως των παιδιών είναι πολύ σημαντικό για την ελληνική οικογένεια γιατί, όπως έχει αποδειχθεί από μία σειρά ανθρωπολογικών κυρίως ερευνών,⁴⁹ στη χώρα μας η παιδεία θεωρείται το κατ' εξοχήν μέσον απόκτησεως κοινωνικού γοήτρου, κύρους και οικονομικής ανέσεως.⁵⁰

Επομένως, το ποιος αποφασίζει σ' ένα θέμα τόσο σοβαρό για την ελληνική οικογένεια είναι δείκτης του βαθμού εξέλιξεως της ελληνικής κοινωνίας.

Αξίζει να ληφθούν υπ' όψη οι τάσεις που επικρατούν παλαιότερα στο θέμα αυτό, όπως εμφανίζονται σε δύο έρευνες που έγιναν σε πληθυσμό φοιτητών. Συγκεκριμένα, σε έρευνα που έγινε το 1964-65 διαπιστώθηκε ότι ένα αρκετά υψηλό ποσοστό έρωτηθέντων, απέδωσε την ιδέα να σπουδάσει στον πατέρα.⁵¹ Διαφορετική εικόνα παρουσίασε η έρευνα που έγινε το 1972, έπειδή οι έρωτηθέντες φοιτητές σε ποσοστό 91% δήλωσαν ότι μόνοι τους αποφάσισαν για την εκλογή του επαγγέλματός τους.⁵²

Η έρευνα αυτή της κουλτούρας, όπως τονίστηκε στην εισαγωγή, δεν έγινε σε φοιτητές αλλά σε γονείς

48. Αφροδίτη Τεπερόγλου, «Η μέiosis της πατρικής εξουσίας εις την πυρηνικήν οικογένειαν», *Ανθρώπινες σχέσεις*, 1973, αρ. 49.

49. Irwin, T. Sanders, *Rainbow in the Rock: the People of Rural Greece*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1962. Henri Mendras, *Six villages d'Épire: problèmes de développement socio-économique*, Paris, Unesco, 1961. Guy Burgel, *Pobía: Etude géographique d'un village crétois*, Athènes, Centre des Sciences Sociales d'Athènes, 1965. Pierre-Yves, Péchoux, *Les Paysans de la rive orientale du Bas Nestos*, Athènes, Centre National de Recherches Sociales, 1969. Καλλιόπη Μονστάκου, *The Internal Migrant: A Comparative Study in Urbanization*, Athens, Social Sciences Centre, 1964.

50. Lynn R. Anderson, με τη συνεργασία Μ. Μαλικιώση-Λοΐζου, *Προσωπικότητα και στάσεις των φοιτητών των ελληνικών ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων*, Αθήνα ΕΚΚΕ, 1980, σ. 93.

51. Ίωάννα Λομπήρη-Δημάκη, *Πρός μίαν Έλληνικήν Κοινωνιολογίαν της Παιδείας*, Τόμος Β', Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1974, σ. 151-152.

52. L. Anderson, *οπ.*, σ. 94.

και παιδιά των τάξεων κυρίως του γυμνασίου και του λυκείου, τα οποία καλούνται με το νέο εκπαιδευτικό σύστημα να αποφασίσουν ένωρις, ήδη από την ηλικία αυτή, για το μέλλον τους. Όπως φαίνεται από τις απαντήσεις των γονέων, ο ρόλος του πατέρα στο θέμα αυτό έχει σημαντικά μειωθεί. Συγκεκριμένα, σε ποσοστά που κυμαίνονται από 49%-61% και στα τρία δείγματα, την απόφαση για τη μόρφωση των παιδιών λαμβάνουν από κοινού γονείς και παιδιά.

Τα παιδιά επιβεβαιώνουν αυτή την άποψη, αφού σε ποσοστά γύρω στα 45%, ανεξάρτητα από το δείγμα, δέχονται ότι για το θέμα αυτό πρέπει να αποφασίζει όλη η οικογένεια.

1.2. Σημαντικές δαπάνες και αποταμίευση

Το θέμα των αποφάσεων για τις δαπάνες και την αποταμίευση της οικογένειας είναι επίσης σημαντικό.

Στις ΗΠΑ ήδη από το 1958, όπως απέδειξε μία έρευνα που έγινε στο Detroit,⁵³ υπήρχε η τάση να αποφασίζει όλη η οικογένεια για τις δαπάνες και την αποταμίευση.

Στόν ελληνικό χώρο, η κατάσταση είναι διαφορετική. Σε έρευνα που έγινε στην Αθήνα⁵⁴ το 1964, και σε πληθυσμό ενηλίκων ατόμων (18 ετών και άνω), παρατηρήθηκε ότι τον κύριο λόγο για την απόφαση σημαντικών δαπανών είχε ο σύζυγος. Το ποσοστό της από κοινού αποφάσεως των δύο συζύγων εμφανίζεται μειωμένο. Μόλις το 1979, όπως αποδεικνύεται από τις απαντήσεις των γυναικών της έρευνάς μας, με ποσοστά που κυμαίνονται γύρω στα 60% στο κάθε δείγμα, οι δύο σύζυγοι αποφασίζουν μαζί για το θέμα των δαπανών. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι η μητέρα σχεδόν ποτέ μόνη της δεν αποφασίζει για τα σημαντικά έξοδα σε αντίθεση προς τον πατέρα (άγροτικό 19,0%, ήμισιτικό 28,5% και αστικό 13,5%).

Τα παιδιά έχουν διαφορετική γνώμη, όχι για το ποιος ή ποιοί αποφασίζουν για τις δαπάνες μέσα στην οικογένεια, αλλά για το ποιος πρέπει να αποφασίζει. Για σημαντικό αριθμό παιδιών ο πατέρας εξακολουθεί να είναι ο κύριος φορέας αποφάσεων για τις δαπάνες και την αποταμίευση (άγροτικό 36,5%, ήμισιτικό 32%, αστικό 24,5%).

1.3. Διακοπές

Παλαιότερα, όπως φαίνεται από μία έρευνα του 1964, στη λήψη αποφάσεως για το θέμα των διακο-

53. D. R. Miller and G. E. Swanson, *The Changing American Parent: A Study in the Detroit Area*, New York, Wiley, 1958.

54. Γεώργιος Βασιλείου, *Διευρευνήσεις μεταβλητών υπεισερχόμενων εις την ψυχροδυναμική της ελληνικής οικογένειας*, Αθήνα, Αθηναϊκό Ινστιτούτο του Ανθρώπου, Τεχνική Έκθεσις V., 1966, σ. 94.

πὼν ἐβάρυνε ἡ γνώμη τοῦ πατέρα.⁵⁵ Ἀπὸ τότε, ἡ κατάσταση ἀλλάξε.

Ἡ παρούσα ἔρευνα ἀποδεικνύει ὅτι σήμερα ἡ τάση εἶναι νὰ ἀποφασίσουν οἱ γονεῖς καὶ τὰ παιδιά μαζί γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ (ἀγροτικό 33%, ἡμισιαστικό 42%, ἀστικό 52,5%). Σημαντικά εἶναι τὰ ποσοστά καὶ στὴν κατηγορία «ὁ πατέρας καὶ ἡ μητέρα μαζί ἀποφασίζουν».

Ὅπως ὁποῦτε, οἱ διακοπὲς ἰδίως γιὰ τὴν ἀστική περιοχὴ ἐπιβάλλονται, ἀφοῦ ὁ σύγχρονος ἀστικός τρόπος ζωῆς, ἡ μόλυνση τῆς ἀτμόσφαιρας, καὶ τὸ ἄγχος δημιουργοῦν σοβαρὸ πρόβλημα διαβίωσης. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἀπὸ κοινοῦ λήψη ἀποφάσεως γιὰ τὴς διακοπὲς φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη.

Τὸ ἀντίθετο συμβαίνει στὸ ἀγροτικό δεῖγμα. Ἐπειδὴ οἱ συνθήκες ζωῆς διαφέρουν, τὸ θέμα δὲν φαίνεται νὰ ἀπασχολεῖ τοὺς ἀγρότες τὸ ἴδιο μὲ τὸς κατοικοὺς τῆς πόλεως. Ἐτεῖ ἐξηγεῖται καὶ τὸ ὑψηλὸ ποσοστὸ ἐκείνων ποὺ δὲν ἀπαντοῦν στὴν ἐρώτηση.

Συμπερασματικά, μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι στὸ θέμα τοῦ ποῦς ἀποφασίζει μέσα στὴν οἰκογένεια παρατηρεῖται γενικὰ μείωση τῆς ὀνομαζόμενης πατρικῆς ἐξουσίας. Ἀντίθετα, εἶναι φανερὴ ἡ τάση νὰ λαμβάνονται οἱ ἀποφάσεις α) ἀπὸ τοὺς δύο γονεῖς καὶ β) ἀπὸ ὅλα τὰ μέλη τῆς οἰκογένειας. Διαφαίνεται μιὰ βελτίωση ἀλλὰ σταθερὴ ἀλλαγὴ πρὸς μιὰ μορφή συντροφικῆς οἰκογένειας, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ περισσότερο ἰσομερὴ κατανομή ἐξουσιῶν.

2. Οἱ ρόλοι τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας

Ἐχεῖ ἤδη τονισθεῖ ἡ σπουδαιότητα τῆς κατανομῆς τῶν ρόλων στὴν οἰκογένεια.

Στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, οἱ ρόλοι τῶν συζύγων ἦσαν ἐντελὸς τρόπο διαμορφωμένοι ὥστε νὰ περιορίζουν τὸν κάθε σύντροφο σὲ εἰδικὴ σφαῖρα δραστηριότητος.⁵⁶ Ἡ συνέχιση τῆς καταστάσεως αὐτῆς, ἡ ἢ ἀλλοίωση καὶ μεταβολὴ τῆς, ἐξετάζεται στὴ σημερινή ἔρευνα.

Ἀνάμεσα στὰ ἄλλες ἀσχολίες τῶν συζύγων, ἡ φροντίδα τῶν παιδιῶν κατέχει ἐξαιρετικὴ θέση. Στὸν τομέα αὐτὸ αὐξάνει σημαντικὰ ἡ συμμετοχὴ τῶν ἀνδρῶν, ἡ ὁποία ἀνέρχεται σὲ ποσοστὰ 45,0%, ἰδιαίτερα στὸ ἀγροτικό καὶ ἡμισιαστικό δεῖγμα. Γιὰ τὴ μείωση ποὺ παρατηρεῖται στὸ ἀστικό δεῖγμα (34,0%), μιὰ πιθανὴ ἐξήγηση εἶναι ἡ ἐπαγγελματικὴ ὑπερπασχόληση τοῦ πατέρα, ἡ ὁποία, ὅπως ἀναφέρθηκε προηγουμένως, δὲν τοῦ ἀφίνει ἐλεύθερο χρόνο· πολλές φορές, ἡ παρουσία τοῦ πατέρα στὰ πλαίσια τῆς οἰκογένειας εἶναι σύντομη, τὸ πέρασμά του στὸ σπίτι εἶναι ἕνα διάλειμμα ἀπὸ τὴ δουλειά του.⁵⁷ Πάντως, ἡ γενικὴ εἰ-

κόνα στὸ θέμα «φροντίδα παιδιοῦ» ἔχει ἀλλάξει ἐφ' ὅσον ὁ πατέρας συμμετέχει πιο ἐνεργὰ ἀπ' ὅ,τι στὸ παρελθόν.⁵⁸ Ἀντίθετα, στὶς ἐργασίες, καθημερινὸ μαγειρεῖμα, πλῦσιμο πιάτων, πλῦσιμο ρούχων διατηρεῖται ἀκόμη σαφῆς ὁ διαχωρισμὸς τῶν τομέων ἀρμοδιότητος. Ὁ διαχωρισμὸς αὐτὸς ὀφείλεται καὶ στὸ ὅτι «ἡ δουλειά τοῦ νοικοκυριοῦ γιὰ τὸν ἄνδρα ἀποτελεῖ θέμα τιμῆς».⁵⁹

Τὰ ποσοστὰ τῆς συμμετοχῆς τοῦ συζύγου στὶς οἰκιακές ἀσχολίες, ὅπως δίνονται ἀπὸ τὶς γυναῖκες, εἶναι ἐλάχιστα, σὲ βαθμὸ ποὺ νὰ μὴν προσφέρουν ἐνδείξεις γιὰ κάποια οὐσιαστικὴ ἀλλαγὴ τῶν ἀνδρικών ρόλων. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ παρατηρεῖται σὲ ὅλα γενικά τὰ γεωγραφικά στρώματα τῆς ἔρευνας χωρὶς καθόλου σχεδὸν ἀποκλίσεις.

Σὲ σύγκριση μὲ τὶς ἀπαντήσεις τῶν γυναικῶν, οἱ ἄνδρες ἰσχυρίζονται ὅτι προσφέρουν κάπως περισσότερα στὶς δουλειές, τοῦ νοικοκυριοῦ. Οἱ διαφορὲς στὶς ἀπαντήσεις εἶναι ἐντονότερες στὸ ἀστικό δεῖγμα. Μιὰ πιθανὴ ἐρμηνεία στὴν ἀντίφαση αὐτὴ εἶναι ὅτι οἱ μὲν γυναῖκες συμβαίνει νὰ ἀποκρύπτουν τὴ συμβολὴ τοῦ ἄνδρα στὶς οἰκιακές ἀσχολίες ἐπειδὴ τὴ θεωροῦν ὑποτιμητικὴ,⁶⁰ οἱ δὲ ἄνδρες νὰ ὑπερτιμῶν τὴν προσφορά τους.

Ἡ δευτέρη ὁμάδα δραστηριοτήτων ποὺ ἐξετάζονται στὸ ἐρωτηματολόγιο καὶ παρουσιάζουν τοὺς ρόλους τῶν συζύγων ἀφορᾷ στὴ συμμετοχὴ τῶν γυναικῶν σὲ θέματα κατὰ παράδοση ἀνδρικῆς δικαιοδοσίας, ὅπως ἡ διεκπεραίωση διοικητικῶν ὑποθέσεων, οἱ μικροεπισκευὲς καὶ ἡ δόγηψη αὐτοκινήτου.

— Σχετικὰ μὲ τὴν πρώτη κατηγορία θεμάτων (διοικητικά) διαπιστώθηκε μιὰ ἐνεργὸς συμμετοχὴ τῆς γυναῖκας, ἰδιαίτερα στὸ ἀστικό δεῖγμα, ποὺ φθάνει τὸ 65,0%. Αὐτὸ συμβαίνει ἐπειδὴ πιθανόν στὴν ἀστικὴ περιοχὴ νὰ ἐπιδρῶν ἄλλοι παράγοντες, ὅπως π.χ. ἡ ἐξωοικιακὴ ἀπασχόληση τῆς γυναῖκας ποὺ τῆς δίνει τὴ δυνατότητα νὰ κινεῖται ἐκτός τοῦ σπιτοῦ καὶ ἡ ἐντατικὴ ἐπαγγελματικὴ ἀπασχόληση τοῦ ἄνδρα.

— Στὴν ἐρώτηση σχετικὰ μὲ τὸ ἂν ἡ γυναῖκα ἀσχολεῖται μὲ μικροεπισκευὲς στὸ σπίτι, ἕνα 50,0% περίπου γυναικῶν σ' ὅλα τὰ δείγματα ἀπάντησε καταφατικά. Ἐρευνα ποὺ ἔγινε πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια ἀπέδειξε ὅτι τὸ ποσοστὸ αὐτὸ μόλις ἀνέβαινε στὸ 14%.⁶¹

— Διαφορικὴ παρουσίαζεται ἡ εἰκόνα γιὰ τὴ συμμετοχὴ τῆς γυναῖκας στὴν δόγηψη αὐτοκινήτου. Στὸν ἀγροτικό καὶ ἡμισιαστικό χῶρο, ἡ γυναῖκα δὲν ὀδηγεῖ σχεδὸν καθόλου αὐτοκίνητο, ἐνῶ στὴν Ἀθῆνα τὸ 1/3 τῶν γυναικῶν ὀδηγεῖ. Ἡ σημαντικὴ

55. Ὁπ., σ. 90.

56. J. K. Campbell, *Honour, Family and Patronage. A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford, Clarendon Press, 1964, σ. 150.

57. Μαρία Ἠλιοῦ, ὁ.π., σ. 185.

58. Γεώργιος Βασιλείου, ὁ.π.

59. Μάρθα Νικολαΐδου, «Ἡ ἐργαζόμενη γυναῖκα στὴν Ἑλλάδα», *Ἐπιθεώρηση Κοινωνικῶν Ἑρευνῶν*, τευχ. 25, 1975, σ. 481.

60. Ὁπ., σ. 481.

61. Γεώργιος Βασιλείου, ὁ.π.

αυτή διαφορά θά μπορούσε να αποδοθεί στους εξής παράγοντες: α) στον μικρότερο αριθμό αυτοκινήτων στον αγροτικό και ήμιαστικό χώρο, β) στα κοινωνικά ήθη των αγροτικών και ήμιαστικών κέντρων που αντιμετώπιζουν το αυτοκίνητο ως είδος μοντερνισμού και άπελευθερώσεως της γυναίκας, και γ) στο σύγχρονο τρόπο ζωής στην Πρωτεύουσα που υποχρεώνει τη γυναίκα να χρησιμοποιεί το αυτοκίνητο ως είδος ανάγκης.

Αξίζει να υπογραμμιστεί ότι, γενικότερα, η αλλαγή των ρόλων τόσο του άνδρα όσο και της γυναίκας στην οικογένεια εξαρτάται από: α) το κατά πόσο το πολιτισμικό σύστημα ενός τόπου, το οποίο υπόκειται σε αλλαγή, επιδρά στη διαφοροτική κάθε φορά διαμόρφωση των ρόλων και στερεοτύπων μεταξύ των δυο φύλων και β) την πρώτη κοινωνικοποίηση που καθορίζει τους ρόλους και τα στερεότυπα αυτά.⁶²

Τά γενικά συμπεράσματα σχετικά με τους ρόλους του άνδρα και της γυναίκας είναι τα ακόλουθα: Η έρευνα παρουσίασε μία αλλαγή στους παραδοσιακούς ρόλους της γυναίκας, η όποια εκτός των καθαρά οικιακών ασχολιών συμμετέχει σε υψηλό βαθμό και σε άλλες δραστηριότητες.

Η Έλληνίδα γυναίκα είναι επιφορτισμένη με πολλούς ρόλους, στους οποίους καλείται να ανταποκριθεί. Αν μάλιστα ληφθεί υπ' όψη ότι η «Ελληνίδα αφιερώνει μέσα στο σπίτι πολλές ώρες εργασίας συγκριτικά με άλλες γυναίκες δυτικών ευρωπαϊκών χωρών», τότε πραγματικά έπωμιζεται μεγάλο⁶³ μέρος ευθυνών της οικογένειας.

Αντίθετα, ο ρόλος του άνδρα σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας δεν έχει υποστεί εμφανείς αλλαγές. Στις καθαρά οικιακές ασχολίες ο άνδρας εξακολουθεί να μη συμμετέχει και περιορίζεται στους χώρους των παραδοσιακών του δραστηριοτήτων.

Παρ' όλα αυτά, όπως έχει προηγουμένως περιγραφεί, ο Άστικός Κώδικας τονίζει την ανάγκη προστασίας της γυναίκας, ενώ αντιμετωπίζει τον άνδρα ως άρχηγό της οικογένειας, τον κύριο υπεύθυνο για τα βάρος του γάμου, το πρόσωπο με το δικαίωμα της πατρικής εξουσίας.

3. Η εργασία της μητέρας

Η εξωοικιακή απασχόληση της γυναίκας έγινε αντικείμενο συζητήσεων και σχολίων ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια. Η εργασία της γυναίκας δεν είναι φαι-

νόμενο της εποχής μας. Και τα παλιότερα χρόνια η γυναίκα εργαζόταν συνήθως στους αγρούς ή σε οικοτεχνίες.

Η Παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929 και ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος δημιούργησαν οικονομικές συνθήκες οι οποίες κατέστησαν αναγκαία τη συμμετοχή της γυναίκας στην εξωοικιακή εργασία.

Η ένταξη της γυναίκας⁶⁴ στην παραγωγή και η απομάκρυνσή της από το σπίτι δημιούργησαν διάφορα προβλήματα. Διάφοροι τομείς της οικογενειακής ζωής έμειναν άκαλυπτοι, κι αυτό επειδή η κοινωνική πολιτική δεν πλαισίωσε εγκαίρα και κατάλληλα την εξωοικιακή απασχόληση της γυναίκας.

Αναμφισβήτητα ένας ιδιαίτερα σημαντικός τομέας είναι η φροντίδα των παιδιών. Η έλλειψη αρκετών βρεφονηπιακών σταθμών, οι ώρες των δημοσίων σχολείων, τα συστήματα κατασκήνωσεων κτλ., δεν βοήθησαν και δεν βοηθούν ακόμη την εργαζόμενη γυναίκα ώστε να είναι ανεξάρτητη χωρίς να χρειάζεται να καταφεύγει στη βοήθεια των άλλων. Με αυτό τον τρόπο, δημιουργείται μία ιδιόμορφη κατάσταση: Από το ένα μέρος η τάση για τη δημιουργία πυρηνικής οικογένειας έκ μερους των νεαρών ζευγαριών κι από το άλλο η αναγκαστική συμβίωση με παππούδες-γιαγιάδες οι οποίοι αναλαμβάνουν ρόλους baby-sitter και αναπληρώνουν έτσι την έλλειψη κοινωνική πολιτική.

Προκειμένου να εξεταστεί η στάση των παιδιών στην εξωοικιακή απασχόληση της μητέρας, τέθηκε το ερώτημα «αν προτιμούν (τά παιδιά) να εργάζεται η μητέρα τους». Η τάση που επικρατεί και στα τρία δείγματα είναι η ίδια και αρκετά χαρακτηριστική. Τα παιδιά σε μεγάλη ποσοστά απορρίπτουν την εξωοικιακή εργασία της μητέρας. Το υψηλότερο ποσοστό απορρίψεως παρουσιάζεται στην αγροτική περιοχή με 54,0%, ακολουθεί το αστικό με 51,0% και τέλος το ήμιαστικό με 45,5%, το χαμηλότερο ποσοστό απορρίψεως. Επιφυλακτική στάση, έφ' όσον δηλαδή υπάρχουν κάποιες προϋποθέσεις, εκδηλώνει για την εργασία της μητέρας ποσοστό παιδιών από 31,0%-40,0%. Λίγα είναι τα παιδιά που εκφράζουν απόλυτη αποδοχή της εργασίας της μητέρας (11,5%-14,5%).

Οι λόγοι για τους οποίους τα παιδιά δεν συμφωνεί με την εργασία της μητέρας του είναι πολλοί. Έδω πρέπει να αναφερθεί ότι, όπως διαπιστώθηκε από παρόμοιες έρευνες στη Γαλλία, τα παιδιά δέχονται με απόλυτη φυσικότητα την επαγγελματική δραστηριότητα της μητέρας τους έφ' όσον η ίδια δεν εκφράζει

62. Πρβλ. και συμπεράσματα σεμιναρίου: *The Changing Roles of Women and Men in the Family and in Society*, Aspen Institute for Humanistic Studies 78/2.

63. Demosthenes Savramis, *Das sogenannte Schwache Geschlecht*, Paul List Verlag, 1972, σ. 153.

64. Από τα στοιχεία της απογραφής του 1971, προκύπτει ότι η εργαζόμενη Έλληνίδα αποτελεί το 28% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Κατά περιοχή, το ποσοστό αυτό κατανέμεται ως εξής: Άστικές περιοχές το 23,5% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, ήμιαστικές περιοχές το 24,7% και τέλος αγροτικές περιοχές το 34,1% (*Επετηρίς της Ελλάδος*, ΕΣΥΕ, 1978).

αἰσθήματα ἔνοχης καί ὁ πατέρας δέν ἐκδηλώνει ἀντίθεση.⁶⁵ Ἡ ἐξοικείωση τοῦ παιδιοῦ μέ τήν ἐργασία τῆς μητέρας ἀποτελεῖ ὅπωςδήποτε ἓνα τεράστιο θέμα.

δ. σχέσεις τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας

Ἡ ἐπίδραση τῆς οἰκογένειας στήν κοινωνικοποίηση τοῦ ατόμου εἶναι ἀναμφισβήτητη· διαφέρει ὅμως ἀπό οἰκογένεια σέ οἰκογένεια στό βαθμό πού τά νεαρά μέλη τῆς ἐνστερνίζονται τίς βασικές ἀξίες τῆς κοινωνίας καί προσαρμόζουν τή συμπεριφορά τους στό κανονιστικό σύστημά της. Στή διαφοροποιημένη αὐτή ἐπίδραση, σημαντικό ρόλο παίζουν ἡ μόρφωση καί ἡ κοινωνική θέση τῶν γονέων.

Οἱ κανόνες πού ἰσχύουν σέ μία οἰκογένεια ρυθμίζουν τή στάση καί τή συμπεριφορά τῶν μελῶν τῆς καί καθορίζουν τό πλαίσιο τῆς ὁμαδικῆς συμβιώσεως. Ἐχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι οἱ κοινωνικοὶ αὐτοὶ κανόνες ἔχουν ἐπηρεαστεῖ σέ τέτοιο βαθμό ἀπό τήν τεχνολογική πρόοδο καί τή βιομηχανική ἀνάπτυξη, ὥστε νά σημειωθοῦν θεμελιώδεις ἀλλαγές στή δομή τῶν σχέσεων τῆς παραδοσιακῆς οἰκογένειας.

Ἡ βασική ὑπόθεση πού ἔχει διαπιστωθεῖ εἶναι ὅτι ἡ τεχνολογική πρόοδος ἐπέδρασε ἀρνητικά στοὺς δεσμούς ἀνάμεσα στά μέλη τῆς παραδοσιακῆς οἰκογένειας, τά ὁποῖα, ἀνάλογα μέ τό ἐπίπεδο τῆς βιομηχανικῆς ἀναπτύξεως τῆς κοινωνίας, τεῖνουν νά ἀνεξαρτητοποιοῦνται ἀπό τήν πρωτογενή αὐτή ὁμάδα.

Πολλοὶ μελετητές τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας ἔχουν παρατηρήσει καί ἀναφέρει ὅτι τά μέλη τῆς ἐλληνικῆς οἰκογένειας συνδέονται μέ πολύ ἰσχυροὺς δεσμούς. Αὐτός ὁ χαρακτήρας τῆς ἐλληνικῆς οἰκογένειας θά ἐξεταστεῖ ἀπό τά ἐξῆς χαρακτηριστικά: α) οἱ ἐξοδοὶ ἀπὸ τό σπίτι γιά ψυχαγωγικούς καί πολιτιστικούς λόγους, β) τά θέματα πού συζητοῦνται μέ τήν παρουσία ἢ μὴ ὧν τῶν μελῶν καί γ) τῇ στάσει τῶν γονέων στό ζήτημα τῆς ἐπιλογῆς τοῦ ἐπαγγέλματος καί τοῦ συντρόφου τοῦ παιδιοῦ τους (παιδιῶν τους). Τά θέματα αὐτά συνδέονται καί μέ τό ρόλο πού διαδραματίζουν κυρίως οἱ γονεῖς στά πλαίσια τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς. Τό ἐνωτικό στοιχεῖο στό χαρακτηριστ. τῆς ἐλληνικῆς οἰκογένειας θά διαπιστωθεῖ ἀπὸ στοιχεῖα πού θά προκύψουν ἀπὸ τήν ἐρευνα μέ τό ἐρωτηματολόγιο ἀλλά καί ἀπὸ τήν ἐπιτόπια ἐρευνα μέ συνεντεύξεις σέ βάθος.

1. Ἐξοδοὶ ἀπὸ τό σπίτι γιά λόγους ψυχαγωγικούς καί πολιτιστικούς

Στό θέμα τῶν ἐξόδων τῆς ἐλληνικῆς οἰκογένειας ἀπὸ τό σπίτι γιά λόγους ψυχαγωγικούς ἢ πολιτιστικούς, ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι τὸ ζεῦγος δέν ἐξέρχεται

συνήθως μαζί ἀλλὰ ὁ ἄνδρας προτιμᾷ νά πηγαίνει μόνος ἢ μέ φίλους σέ ὀρισμένους χώρους. Τὸ ἴδιο κάνει καί ἡ γυναίκα. Αὐτὴ ἡ ἀποψη στηρίζεται στήν ἔννοια τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἰδιαίτερους τομεῖς δραστηριότητας γιά τὸν ἄνδρα καί τὴν γυναίκα.

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τίς ἀπαντήσεις τῶν γονέων πού ἔλαβαν μέρος καί στίς τρεῖς περιοχές τῆς παρούσας ἐρευνας, ἡ περίπτωση τῆς συμμετοχῆς ὧν τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας στίς ψυχαγωγικές καί πολιτιστικές ἐξόδους της κυριαρχεῖ ἐναντί ἄλλων περιπτώσεων, ὅπως τὸ ζεῦγος μόνου του ἢ μέ φίλους, γείτονες ἢ κάθε συζύγου μόνου.

Ἔτσι, ἐμφανίζεται ἡ ἐλληνικὴ οἰκογένεια νά εἶναι ἐκσυγχρονισμένη στό θέμα αὐτό καί παράλληλα νά διατηρεῖ τοὺς παραδοσιακοὺς της δεσμούς. Πρέπει ὅμως νά ληφθεῖ ὅπ' ὄψῃ ὅτι οἱ οἰκογένειες πού ἐπελέγησαν γιά τήν ἐρευνα ἔχουν παιδιά σέ ἡλικία πού δέν ἐπιτρέπει μεγάλη ἀνεξαρτησία. Ἡ εἰκόνα τῶν ψυχαγωγικῶν ἐξόδων καί πολιτιστικῶν ἐξόδων τῆς οἰκογένειας συμπληρώνεται μέ τό ἐξῆς ἐνδιαφέρον στοιχεῖο: καί στοὺς τρεῖς χώρους ὑπερτεροῦν οἱ ἐξοδοὶ πού ἔχουν χαρακτήρα κυρίως ψυχαγωγικό (π.χ. κέντρα διασκεδάσεως, ἐστιατόρια, ἐκδρομὲς στή φύση).

Τά παιδιά παρουσίασαν μία εἰκόνα διαφορητικῆς ἀπὸ τοὺς γονεῖς. Δηλώνουν δηλαδὴ ὅτι πῶς συχνὰ βγαίνουν μέ τοὺς φίλους. Αὐτὸ διαπιστώθηκε καί κατὰ τήν ἐπιτόπια ἐρευνα μέ συνεντεύξεις σέ βάθος, ὅπου οἱ ἴδιοι οἱ γονεῖς διευκρίνισαν ὅτι πολλὰ φορὲς ἀφήνουν τὰ παιδιά νά πάνε μέ τοὺς φίλους στὸν κινηματογράφο καί τίς ἀθλητικές ἐκδηλώσεις. Ἰδίως οἱ τελευταῖες δέν ἐνδιαφέρουν ἰδιαίτερα τοὺς μεγάλους.

Αὐτὴ ἡ τακτικὴ θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ σάν τάση ἀνεξαρτητοποιήσεως τῶν παιδιῶν, ἡ ὁποία παρατηρεῖται κυρίως σ' ὅλες τίς ἀνεπτυγμένες ἀστικές κοινωνίες. Ἀπὸ τίς ἀπαντήσεις ὅμως τῶν παιδιῶν τῆς ἐρευνᾶς μᾶς ἀποδεικνύεται ὅτι τὰ ποσοστὰ ἐξόδου μέ τοὺς γονεῖς εἶναι ὑψηλότερα στό ἀστικό δεῖγμα καί κυρίως ὅσον ἀφορᾷ στό θέατρο καί τὰ μουσεῖα. Αὐτὸ ἴσως ὀφείλεται στήν προσπάθεια τῶν γονέων νά δώσουν πολιτιστικὴ ἀγωγή στὰ παιδιά τους.

2. Θέματα πού συζητοῦνται μέ τήν παρουσία ἢ μὴ ὧν τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας

Στό παρελθόν, ἐπικρατοῦσε ἡ ἀντίληψη ὅτι στήν παραδοσιακὴ ἐλληνικὴ οἰκογένεια δέν γινόταν διάλογος ἀνάμεσα στὰ μέλη της σέ θέματα ζωτικὰ γι' αὐτὴν καί τήν εὐρύτερη κοινωνία. Συνήθως, ἦταν μία ἐπικοινωνία μονομεροῦς κατευθύνσεως, στὴν ὁποία ὁ πατέρας ἢ ἡ μητέρα ἢ καί οἱ δύο γονεῖς ἀποφάσισαν γιά ὀρισμένα θέματα καί ἀνακοίνωναν τὴν ἀπόφασή τους στὸν ἄλλο ἢ καί στὰ παιδιά. Τὴν ἴδια μονομερὴ κατευθύνση ἀκολουθοῦσε καί ἡ οἰαδήποτε διδαχὴ πρὸς τὰ παιδιά. Ἡ συμμετοχὴ ὧν τῶν μελῶν τῆς

65. Μαρία Ἠλιοῦ, ὁ.π., σ. 185.

οικογένειας στις συζητήσεις είναι χαρακτηριστικό των συγχρόνων κοινωνιών. Αυτή τη νέα τάση φαίνεται ότι ακολουθεί και η ελληνική οικογένεια. Όπως αποδείχθηκε τόσο από την προέρευνα όσο και από την έπιτόπια με συνεντεύξεις σε βάθος, τα παιδιά εκτός από τη συμμετοχή στο διάλογο έχουν και γνώμη που σήμερα γίνεται, ιδιαίτερα στο αγροτικό δείγμα, παρ' όλες τις αντίθετες απόψεις, αποδεκτή από τους γονείς. Στη διαμόρφωση αυτής της νέας πραγματικότητας φαίνεται ότι διαδραματίζει σημαντικό ρόλο η υπεροχή των παιδιών στο μορφωτικό επίπεδο έναντι των γονιών τους.

Οι συζητήσεις μέσα στην οικογένεια, στις οποίες λαμβάνουν μέρος όλα τα μέλη της, υπερτερούν σε συχνότητα έναντι όσων γίνονται για τα ίδια θέματα με άτομα εκτός αυτής. Από τα αποτελέσματα της έρευνας φαίνεται ότι τα θέματα που συζητούν συχνά οι γονείς με τα παιδιά τους μέσα στην οικογένεια (σε ποσοστό από 60% μέχρι 82% και στις τρεις περιοχές) είναι τα προβλήματα του σχολείου και η μόρφωση των παιδιών. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι τα θέματα παιδιών κυριαρχούν στις συζητήσεις και συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο ενδιαφέρον.

Ακολουθεί στις συζητήσεις των γονέων με τα παιδιά τους το θέμα της θρησκείας (τά ποσοστά των απαντήσεων των μητέρων είναι: 72% στο αγροτικό, 68,5% στο ήμισυτικό και 51% στο αστικό δείγμα). Τέταρτο έρχεται το θέμα της τηλεόρασης. Τα πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά θέματα δεν φαίνεται να περιλαμβάνονται στα πρωταρχικά θέματα συζητήσεως των μελών της οικογένειας, τουλάχιστον στις αγροτικές και ήμισυτικές περιοχές. Σε όλα τα παραπάνω θέματα οι απαντήσεις των πατέρων πλησιάζουν τις απαντήσεις των μητέρων.

Μεταξύ τους οι δύο γονείς συχνότερα συζητούν τα επαγγελματικά τους θέματα (από 50% μέχρι 64,5% και στα τρία δείγματα). Η εκπαίδευση και το μέλλον των παιδιών ελάχιστα συζητούνται ανάμεσα στους δύο μόνο γονείς, αλλά κυρίως με τη συμμετοχή των παιδιών τους όπως αναφέρθηκε προηγουμένως.

Δεν φαίνεται ν' αποτελούν σημεία επαφής και διαικούς επικοινωνίας και ανταλλαγής απόψεων θέματα με καθαρά πολιτιστικό χαρακτήρα όπως η μουσική, η τέχνη, ο κινηματογράφος και τα βιβλία, τουλάχιστον όσον αφορά στις αγροτικές και ήμισυτικές περιοχές.

Για όρισμένα θέματα, η διαφορά των ποσοστών των απαντήσεων στα τρία δείγματα είναι σημαντική. Συγκεκριμένα, ένας παραδοσιακός θεσμός—όπως είναι η θρησκεία—συζητείται ως θέμα πολύ περισσότερο στις αγροτικές και ήμισυτικές περιοχές, ενώ στις αστικές τα ποσοστά κατέρχονται σε χαμηλά επίπεδα. Αυτό υποδηλώνει μία νέα τάση και διαφορά νοοτροπίας των γονέων των αστικών περιοχών στο θέμα της θρησκείας. Αντίθετα, τα πολιτικά (καθώς και τα κοινωνικά και οικονομικά θέματα), ο κινηματογράφος, η μου-

σική και η τέχνη, καθώς και τα βιβλία, συζητούνται συχνότερα στις αστικές, σε σύγκριση με τις αγροτικές και μερικώς τις ήμισυτικές περιοχές.

Τα παιδιά απαντούν ότι τα θέματα που συζητούν κυρίως με όλη την οικογένεια είναι: διακοπών και μορφωτικά, επαγγελματικά και μελλοντικά τους σχέδια, σε ποσοστά που κυμαίνονται από 40% μέχρι 65,5%, με αύξηση και για τις δύο κατηγορίες των θεμάτων στην Αθήνα. Η τηλεόραση έχει δευτερεύουσα σημασία στις συζητήσεις των παιδιών μέσα στην οικογένεια και δεν συγκεντρώνει απαντήσεις περισσότερες από το 1/3 του συνόλου και για τα τρία δείγματα. Όπως και για τους γονείς έτσι και για τα παιδιά, οι πολιτιστικοί τομείς δεν αποτελούν αντικείμενο οικογενειακών συζητήσεων. Είναι αξιοπροσοχής ότι σε καθαρά πολιτιστικούς τομείς δεν φαίνεται να υπάρχουν έρεθίσματα για ανταλλαγή ιδεών και να δημιουργείται κλίμα ενθαρρύνσεως και επικοινωνίας ανάμεσα στις δύο γενιές. Το φαινόμενο μετριάζεται στην Αθήνα.

Τα παιδιά προτιμούν να συζητούν με τα αδέρφια τους θέματα μουσικής, κινηματογράφου, τηλεόρασης και άθλητικά, ενώ δεν φαίνεται να συμμετέχουν σε συζήτηση πάνω σε οικογενειακά θέματα παραδοσιακού χαρακτήρα, όπως είναι το θέμα της αγοράς ή μετακόμισης σε καινούργιο σπίτι: οικονομικό θέμα που θεωρείται ότι ανήκει στην αρμοδιότητα των γονέων.

Ανακεφαλαιώνοντας, υπογραμμίζουμε ως ουσιαδότερα τα ακόλουθα: Τα θέματα που συζητούν οι διάφορες ομάδες μέσα στην οικογένεια (π.χ. γονείς μεταξύ τους, αδέρφια μεταξύ τους, γονείς με παιδιά) δεν παρουσιάζουν μόνο ομοιότητες αλλά και διαφορές που όφειλονται στα ειδικά ενδιαφέροντα κάθε ομάδας. Συγκεκριμένα: τα βασικά θέματα που συζητεί η οικογένεια μαζί είναι: τα προβλήματα σχολείου, η μόρφωση και τα μελλοντικά σχέδια των παιδιών. Σε μικρότερα ποσοστά συζητούνται μερικά θέματα από τα παιδιά με τον πατέρα ή τη μητέρα χωριστά. Τα άθλητικά, πολιτικά, καθώς και τα κοινωνικά και οικονομικά θέματα, συζητούνται περισσότερο με τον πατέρα, ενώ με τη μητέρα συζητείται περισσότερο το θέμα της θρησκείας.

3. Η στάση των γονέων στο ζήτημα της έπιλογής του επαγγέλματος και του συντρόφου του παιδιού τους (παιδιών τους)

Στις παραδοσιακές οικογένειες, η λήψη της αποφάσεως από τους γονείς στο θέμα της επαγγελματικής σταδιοδρομίας των παιδιών συνδέεται με λόγους οικογενειακής παραδόσεως και κοινωνικό γοήτρο. Οι γονείς, και ιδιαίτερα ο πατέρας, είχαν τον πρώτο λόγο στο θέμα της έπιλογής του επαγγέλματος του παιδιού (παιδιών) και του συντρόφου του (συντρόφου του).

Αυτή η παραδοσιακή στάση έχει σημαντικά αλλά-

ξι. Τά ποσοστά τῶν γονέων πού παραδέχονται ὅτι θά ἐπέβαλλαν τή γνώμη τους εἶναι σχεδόν μηδαμινά. Καί στά τρία ὑπο-δείγματα, σέ ποσοστά πού κυμαίνονται γύρω στό 60% γιά ἀγόρι καί κορίτσι, οἱ μητέρες δήλωσαν ὅτι ἀπλῶς θά προσπαθοῦσαν νά ἐπιβάλουν τή γνώμη τους. Αὐτή εἶναι μιά κατάσταση πού δείχνει μιά τάση ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς ἐλληνικῆς οἰκογένειας. Εἶναι σημαντικό ὅτι στό σημεῖο αὐτό ἡ ἀγροτική, ἡ ἡμιαστική καί ἡ ἀστική κοινωνία βρίσκονται στό ἴδιο ἐπίπεδο ἐξελιξέως. Γύρω στό 20% κυμαίνονται σέ ὅλα τά ὑπο-δείγματα τά ποσοστά τῶν μητέρων πού παραδέχονται ὅτι δέν θά παρενέβαιναν καί ὅτι θά ἄφηναν τά παιδιά τους ἐλεύθερα νά ἀποφασίσουν μόνα τους. Οἱ πατέρες γενικά συμφωνοῦν μέ τίς συζύγους τους. Ἀνεξάρτητα ὁμως ἀπό τήν κατανομή τῶν ἀπαντήσεων ὡς πρός τό εἶδος τῆς συμπεριφορᾶς στόν τομέα τοῦ ἐπαγγέλματος τῶν παιδιῶν, ἡ ἀντιμετώπιση καί γιά τά δύο φύλα εἶναι γιά τούς γονεῖς κοινή. Ἡ εἰκόνα αὐτή ἀποτελεῖ ἐνδειξη ἐνός μεταβατικοῦ σταδίου τῆς ἐλληνικῆς οἰκογένειας.

Ἐπειδὴ ὁ γάμος συνδέεται μέ περιουσιακά θέματα καί τήν προίκα, οἱ γονεῖς καί ἰδιαίτερα ὁ πατέρας ἔχει τόν πρῶτο λόγο στή λήψη ἀποφάσεων. Ὅπως ὁμως ἀπέδειξε ἡ ἔρευνά μας, ὑπάρχει σήμερα ἐμφανῆς τάση ἀπομακρύνσεως ἀπό τό παραδοσιακό αὐτό πρότυπο, ἀφοῦ τά ποσοστά τῶν γονέων πού θά ἐπέβαλλαν τή

γνώμη τους στό θέμα τοῦ γάμου τῶν παιδιῶν τους εἶναι ἀσήμαντα. Καί στίς τρεῖς περιοχές τῆς ἔρευνας, τά ποσοστά τῶν ἀπαντήσεων τῶν μητέρων κυμαίνονται ἀπό 53,5% μέχρι 63% στήν περίπτωση πού θά προσπαθοῦσαν ἀπλῶς νά ἐπιβάλουν τή γνώμη τους στό γάμο τῶν ἀγοριῶν ὅσο καί τῶν κοριτσιῶν τους. Οἱ ἀπαντήσεις τῶν πατέρων πλησιάζουν ἐκεῖνες τῶν μητέρων. Ἡ τάση αὐτή τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ παρατηρεῖται μέσα στήν ἐλληνική οἰκογένεια καί ἰσχύει γιά τά τρία ὑπο-δείγματα μέ ἐλάχιστες διαφορές. Ἐνα ποσοστό τῶν γονέων, πού κυμαίνεται γύρω στό 20% καί στίς τρεῖς περιοχές πού ἔγινε ἡ ἔρευνα, διέπεται ἀπό τίς πύο σύγχρονες ἰδέες, ἐπειδὴ ὑποστηρίζει ὅτι τό θέμα τοῦ γάμου εἶναι προσωπικό καί γι' αὐτό πρέπει νά ἀποφασίζουν μόνα τους τά παιδιά. Ἀξίζει ἐπίσης νά τονιστεῖ ὅτι ἡ στάση τῶν γονέων στό θέμα τοῦ γάμου τῶν παιδιῶν τους, ὅπως ἄλλωστε παρατηρήθηκε καί στό θέμα τοῦ ἐπαγγέλματος, εἶναι σχεδόν ἴδια ἀπέναντι καί στά δύο φύλα.

Τό συμπέρασμα εἶναι ὅτι ἡ οἰκογένεια σήμερα διανύει ἓνα μεταβατικό στάδιο ἀπό τήν πατριαρχική στή συντροφική δομή, ὅπου, χωρίς νά ἔχουν χαλαρώσει οἱ δεσμοί ἀνάμεσα στά μέλη, ἔχουν ὑπεισέλθει καί ἐπικρατήσει νέες ἀντιλήψεις, οἱ ὁποῖες καί διαμορφώνουν τό εἶδος συμμετοχῆς καί ἐπικοινωνίας τῶν μελῶν τῆς.